

विहंग

पक्षीनिरीक्षको वय्येनो सेतु

वर्षा २०११

वर्ष-५, अंक-३
जुलाई - सप्टेम्बर, २०११
किंमत: रु. २०/-

तसवीर : जयेश जेथी, नवसारी

बेकाल कस्तूरो (Eyebrowed Thrush) (पृष्ठ-२०)

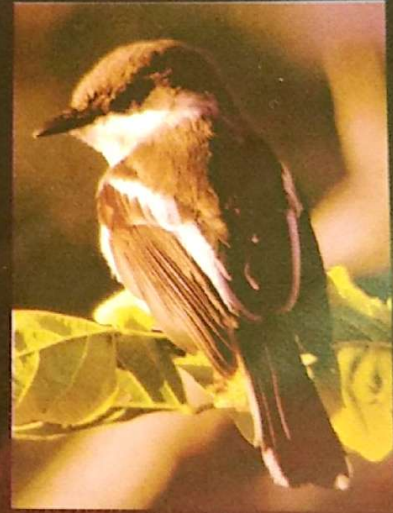
तसवीर : प्रसाद गणपुते, मोरणी

भादशाह शकरो (Eurasian Sparrowhawk) (पृष्ठ-२३)

तसवीर : धैवत छाथी, अमदावाह

रेतियो बटोरो (Rufous-tailed Shrike) (पृष्ठ-२१)

तसवीर : रजनी तिवडी, अमदावाह

काभरो कश्यो (Pied Flycatcher-Shrike) (पृष्ठ-१८)

तसवीर : डॉ. राधवछ भदर, अमदावाह

काणीडोक टोंक (Black-necked Stork) (पृष्ठ-१३)

तसवीर : रजनी तिवडी, अमदावाह

रेभाणी युग्गड (Pallid Scops-Owl) (पृष्ठ-१८)

સૂચિ

માણ્યું તેનું સ્મરણ - ૧૨	.....૫
વિહંગાવલોકન	.....૭
નિરીક્ષણ નોંધ	.....૧૦
ખડમોર	.....૪૦
ગીધ પર જાપતો	.....૪૪
ભરૂચ-નર્મદા જિલ્લાના જળપ્લાવિત વિસ્તારો અને પક્ષીવૈવિધ્ય	.....૫૦
પત્ર-સેતુ	.....૫૪
પક્ષીઓનું વિજ્ઞાન-૧	.....૫૯

મુખપૃષ્ઠ : દૂધરાજ (Asian Paradise-Flycatcher)

તસવીર : મનોજ ધોળકિયા, અમદાવાદ

વિહંગ

ત્રિમાસિક

RNI Reg. No. GUJ/GUJ/2007/
20874 dt. 21-8-07

વર્ષ ૫ અંક ૩ વર્ષ ૨૦૧૧

પરામર્શક સંપાદક
લાલસિંહ રાઓલ ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

સંપાદક મંડળ :

ડૉ. પીયૂષ પટેલ, અશોક મશરૂ, ડૉ. મૌલિક વરૂ

મુખપૃષ્ઠ સંજાવટ :

સૌજન્ય : 'પગમાર્ક ક્યુમ્યુલસ કોન્સોર્ટિયમ'

પત્રવ્યવહાર : ૧૮/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી,

સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

vihangujarat@gmail.com

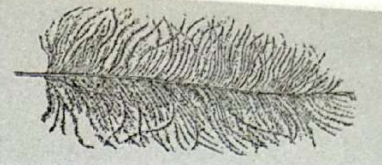
લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦

આજીવન રૂ. ૧૫૦૦

(શુભેચ્છા ફાળો આવકાર્ય - 'વિહંગ રીસર્ચ ફાઉન્ડેશન'
- 'Vihang Research Foundation'ના નામે ડ્રાફ્ટ
અથવા મ.ઓ.થી; બહારગામના ચેકમાં રૂ. ૨૫/-
ઉમેરવા. આ સંસ્થાને મળેલાં દાન આવકવેરા ધારાની
કલમ ૮૦જી હેઠળ કરમુક્તિને પાત્ર છે.)

આ અંકમાં રજૂ થતા વિચારો સાથે સંપાદક મંડળ
સહમત હોય તે જરૂરી નથી.

સંપાદકીય

ખોરાક, આવાસ અને પ્રજનન આ ત્રણેય જરૂરિયાતો પૂરી થતી હોય તે વિસ્તાર જે-તે પક્ષીનું રહેઠાણ બની જાય. રહેઠાણ અને રહેનારનો આ સંબંધ પુરાતનકાળથી ચાલી આવેલો છે. ઉત્ક્રાંતિના પગલે આ સંબંધ વધુ ને વધુ ગાઢ બનતો ગયો. જેમ એમેઝોનનાં ગાઢ જંગલો, ઉત્તરધ્રુવીય શીત પ્રદેશો અને પેસિફિક મહાસાગરના દૂરદરાજનાં બિંદુસમ ટાપુઓ ઉપર માનવજાતિએ પોતાનો વસવાટ ઊભો કર્યો અને ટકાવી રાખ્યો, તેમ પંખીઓએ પણ ધરતી પરના વિષમતમ પ્રદેશોને પોતાનાં ઘર બનાવી સમગ્ર પૃથ્વીને તેમના અસ્તિત્વથી નવાજી. પોતાનાં નિવાસસ્થાનોના પરિસર સાથેનું પંખીઓનું આ અનુકૂલન પણ પ્રકૃતિની પૂર્ણતાના પ્રમાણ જેવું સૌ ટચનું. પક્ષીની આંખ, પાંખ, ચાંચ, પગ, ખોરાકનું ચયન, ઉડાન, માળા કરવાની રીત વગેરે બધું જ તેના આ વિશિષ્ટ રહેઠાણને અનુરૂપ હોય. જંગલોમાં વસતા લક્કડખોદની જીભ હોય કે ભાંભરા પાણીમાંથી સૂક્ષ્મ વાનસ્પતિક ઘટકોને ખોરાક માટે ગાળી લેતી હંજ (flamingo)ની ચાંચ, રાત્રિના અંધકારને ઓઢીને શિકાર કરતા ઘુવડની આંખ હોય કે શિકારની શોધમાં ગગનવિહાર કરતા શિકારી પક્ષીની પાંખ, પક્ષીઓએ પોતાના પર્યાવરણ સાથે સાધેલું અનુકૂલન વિસ્મય પમાડે તેવું છે. અને આ અનુકૂલન પારસ્પરિક છે. વિહંગોથી વનસ્પતિને ફાયદો થાય છે તો વનસ્પતિથી વિહંગોને. આ કુદરતી આવાસોમાં વસતાં અને વિચરતાં સૌ પ્રાણીઓ અને કીટકો ત્યાંની ધરતી, વનરાજી અને જળસ્રોતો સાથે પરાસ્પરાવલંબનથી એવી તો આબેહૂબ રીતે સંકળાયેલાં છે કે એકાદ ઘટક પણ વિખૂટું પડે તો ત્યાંની સમગ્ર સજીવ સૃષ્ટિ પર તેની નકારાત્મક અસર પડે.

રહેઠાણોની તેમના નૈસર્ગિક સ્વરૂપમાં જાળવણી કેટલી મહત્ત્વની છે તે સમજાય તેવું છે. માત્ર લીલોતરીનાં આવરણથી જંગલો ઊભાં ન થાય અને જળસંગ્રહનાં પાત્રો જલીય રહેઠાણો ન બની શકે. કેર-બોરડી, બાવળ અને ગોરડનાં મધ્યમ કદનાં પાંખા વૃક્ષોથી આરક્ષાદિત વગડો કપાસી (Black-shouldered Kite), લરજી (Common Kestrel), તુરૂમ્તી (Red-headed

'વિહંગ' જુલાઈ - સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૧

3

Falcon) અને પટ્ટી પટ્ટાઈ (Montagu's Harrier) જેવાં શિકારી પક્ષીઓનો નૈસર્ગિક નિવાસ છે; ત્યાં જો લીમડાનાં રોપણ કરી કૃત્રિમ વન ઊભું કરીએ તો એ બધાંય વિસ્થાપિત થઈ જાય. ગાંડાબાવળ જેવી ઘૂસણખોર વૃક્ષજાતિના બેફામ વિસ્તરણનો જંગલોની ટકાવારીમાં સમાવેશ કરવામાં આવે તો એ પોતાની અને અન્યોની આંખમાં ધૂળ ઝોંકવા જેવું થાય. પ્રાકૃતિક આવાસોની મૂળ પ્રકૃતિ સાથે કોઈ પણ ચેડાં કરીએ તો ત્યાંના જૈવિક વૈવિધ્યને પારાવાર નુકસાન થાય એ સત્યનું મૂલ્ય આંકીએ તેટલું ઓછું છે.

અમદાવાદમાં વસ્ત્રાપુર વિસ્તારમાં આવેલા ગામતળાવમાં એક જમાનામાં મોટી સંખ્યામાં પક્ષીઓ આવતાં. શિયાળામાં ત્યાંનાં યાયાવાર પક્ષીઓનું વૈવિધ્ય નોંધપાત્ર રહેતું. હવે તળાવ ઊંડું કરી પથ્થરના પાળા બનાવ્યા પછી પક્ષીઓ માટે તે બિનઉપયોગી થઈ ગયું. આવાં તો કેટલાંય જળાશયો વિકાસના અંચળા હેઠળ ક્યાં તો પુરાયા અથવા ઘાટ-ઘડામણનો ભોગ બન્યાં. કિનારા પરનાં દેશી બાવળનાં વૃક્ષો કપાઈ ગયાં. છીછરા કિનારે ઊગી નીકળતી જલજ વનસ્પતિ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. જળાશયો પ્રદૂષિત થતાં પાણીની પ્રાણીસૃષ્ટિ પણ નષ્ટપ્રાય થઈ ગઈ. પક્ષીને જીવિત રાખતું પર્યાવરણ સંપૂર્ણપણે છીનવાઈ ગયું.

બેદરકારી અને ગેરસમજનો ભોગ બની સૌથી વધુ અસરગ્રસ્ત થયાં હોય તો તે ઘાસિયા મેદાનો. બિનઉપજાઉ ગણી આ જમીન ક્યાં તો ખેતીના દબાણ હેઠળ આવી અથવા ઔદ્યોગિક એકમોને લ્હાણી કરવામાં આવી. ઘોરડ (Great Indian Bustard), ખડમોર (Lesser Florican), ટિલોર (Houbara), રણગોધલા (Courser), બટાવડા (Sandgrouse) અને ચંડૂલો (Lark) જેવી અનેક પક્ષીજાતિઓ આ આવાસોના આશરે હતી - છે. નાનાં પક્ષીઓ તો હજીય ટકી શકે, પણ ઘોરડ જેવાં મોટા કદનાં અને આવા

વિશિષ્ટ પરિસરને સંપૂર્ણ અનુકૂલિત થયેલાં પક્ષીઓ માટે તેમનાં નિવાસસ્થાનોને લાગી રહેલો આ ઘસારો અંતિમ ફટકો સાબિત થઈ શકે.

કુદરત, જીવનલીલાના સમતોલ અસ્તિત્વ માટે સ્વયંભૂ કોઈ કરામત નહીં કરે તો આપણી વસ્તી વધતી - વધતી આ વિવિધ નૈસર્ગિક રહેઠાણોને ઊધઈની જેમ અચૂક કોરી ખાવાની. સંકોચતાં પ્રાકૃતિક આવાસોમાં ટકી રહેવાનું યુદ્ધ ડાળીએ-ડાળીએ અને પાંદડે - પાંદડે ખેલાતું રહેશે. કબૂતર (Rock Pigeon), ચકલાં (House Sparrow) અને કાબરે (Myna) માનવ-સભ્યતાના જખમો સહી લીધા બલ્કે પચાવી લીધા અને કંઈક અંશે તેના હેવાયા થઈ ગયા એવું પણ કહી શકાય. મોર (Indian Peafowl), પોપટ (Parakeet), લલેડાં (Babbler), બુલબુલ (Bulbul) અને સક્કરખોરા (Sunbird) જેવી પક્ષીજાતિઓ વિસ્થાપિત થવાને બદલે શહેરીસંસ્કૃતિ વચ્ચે ઊભેલી આછી-પાંખી લીલોતરીને વળગીને ટકી રહેતાં શીખી ગઈ. હરિયલ (Green Pigeon), નવરંગ (Indian Pitta), મોટો કશ્યો (Large Cuckoo-Shrike) કે દૂધરાજ (Asian Paradise Flycatcher) જેવાં વનવાસીઓ ભૂલભૂલમાં આ તરફ ભટકી જાય તો ક્યાં તો અટવાઈ જાય અથવા માનવીની માયાજાળના દુષ્કર અનુભવોનું ભાથું સાથે લેતાં જાય એવું પણ બને ! અતિવિશિષ્ટ પર્યાવરણ સાથે અંતિમ અનુકૂલનના તાંતણે બંધાયેલાં ચિલોત્રા (Grey Hornbill), ઘોરડ અને હંજ જેવાં પક્ષીઓ લટકતી તલવારના ભયથી જીવતાં હશે એ નિશ્ચિત છે.

આપણે કાળચક્રના આવર્તનના એવા બિંદુ પર છીએ કે નૈસર્ગિક સૌંદર્યને માણતા માણતા મૂક સાક્ષી બની તેનો ધ્વંસ થતો જોઈ રહ્યાં છીએ. ખેલ મહાભારતથી પણ મોટો છે. અને અર્જુન ? ! આપણે સૌએ બનવું પડશે.

માણ્યું તેનું સ્મરણ - ૧૨

લાલસિંહ રાઓલ

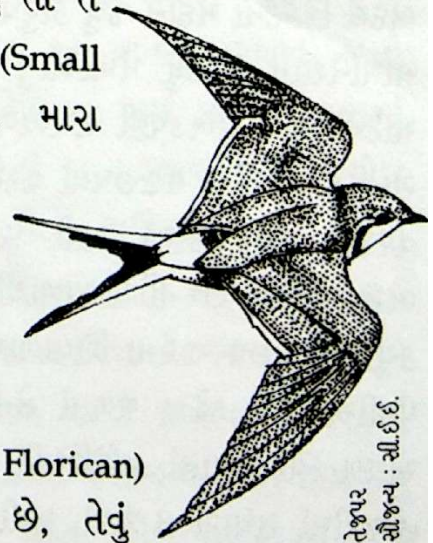
ઓક્ટોબર '૭૧માં મારી બદલી જામનગર થઈ. તે અરસામાં પાકિસ્તાન સાથેનું યુદ્ધ શરૂ થયેલું. સામાન એક ટ્રકમાં લઈને જામનગર પહોંચ્યો. થોડી વાર બાદ અંધારપટ (black-out) શરૂ થયો. પાકિસ્તાનના હવાઈ હુમલાઓ સાથે સાયરનો વાગવા લાગી. આડેઘડ બૉમ્બ ફેંકી વિમાનો થોડી વારમાં જ પરત જતા રહેતા. આવા બૉમ્બમારાથી જામનગરને કાંઈ નુકસાન થયેલું નહીં.

મોરબી અને પોરબંદરની માફક જામનગરમાં પણ પક્ષીનિરીક્ષણમાં થોડા વરસ હું એકલવિહારી જ હતો. કોઈ સાથીદાર નહીં. રણજિતસાગરનું આકર્ષણ ઘણું. ત્યાં જવા માટેની બસની માહિતી મેળવી. ગ્રામપ્રદેશમાં જતી જે બસો દડિયા નામના ગામડે ઊભી રહેતી તે મને અનુકૂળ પડતી. રણજિતસાગર ત્યાંથી એક કિલોમીટર. આટલું અંતર કાંઈ વધારે ન ગણાય. સવારની કે બપોર પછીની બસો મને અનુકૂળ રહેતી. જામનગર ગયા બાદના પહેલા શિયાળામાં રણજિતસાગરમાં પાણી સારું હતું. યાયાવર બતકો, કુંજ અને પાણીકિનારાનાં નાનાં શિયાળુ પંખીઓ સારી સંખ્યામાં ત્યાં જોવા મળતાં. માણસો અને વાહનોની ખાસ અવરજવર નહીં. શાંતિથી પક્ષીનિરીક્ષણનો આનંદ લઈ શકતો.

બપોરની બસમાં એક વાર હું રણજિતસાગર ગયેલો. સાંજ થતાં સુધી પક્ષીનિરીક્ષણ કરી બસ પકડવા

દડિયા જવા નીકળ્યો. દિવસ આથમવા આવેલો. મારી ધૂનમાં હું ઝડપભેર ચાલ્યો જતો હતો. ત્યાં મારાથી થોડે દૂર ધુમાડિયા કાળા રંગનું ચકલી જેવડું એક નાનું પંખી અચાનક ઊડીને દૂર જતું રહ્યું. મને લાગ્યું કે તે મારા માટે નવું છે. અલપઝલપ તેની થોડી ઝાંખી થયેલી, એટલે ઓળખાયું નહીં. બીજા રવિવારે ફરી બપોરની બસ પકડી રણજિતસાગર ગયો. જે વિસ્તારમાં તે પંખી જોયેલું ત્યાં વધારે ચોકસાઈથી નિરીક્ષણ કરતો રહ્યો. એકને બદલે ૫-૭ પંખી ઊડીને થોડે દૂર જઈને જમીન પર બેસી ગયાં. દેખાવ એવો કે આસપાસની જમીન સાથે એકરૂપ થઈ જાય. દૂરબીનથી સારી રીતે તેમનું નિરીક્ષણ કર્યું. વિગતો ડાયરીમાં ટપકાવી લીધી. ઘરે આવીને પુસ્તકોમાં જોયું તો તે નાનું તેજપર (Small Pratincolp) નીકળ્યું. મારા માટે નવું હતું.

રણજિતસાગરથી ઊગમણે હર્ષદપુર નામનું ગામડું છે. ચોમાસામાં તેની સીમમાં ખડમોર (Lesser Florican) પ્રજનન કરવા આવે છે, તેવું

નાનું તેજપર
ચિત્ર સૌજન્ય : સી.ઈ.ઈ.

જાણવા મળેલું. યોગ્ય સમયગાળામાં ક્યારેક તે વિસ્તારમાં હું ઠીકઠીક રખડતો પણ તેનો ભેટો થતો નહીં. આવી રીતે એક વાર હું ત્યાં ફરતો હતો. આસપાસ હતાં કપાસનાં ખેતરો. ચાલતાં ચાલતાં થોડી ઊંચાણવાળી એક જગાએ હું પહોંચ્યો. દૂરબીનથી આસપાસના વિસ્તારનું નિરીક્ષણ કરતો હતો. અચાનક મારાથી ૫૦-૬૦ મીટર દૂરના કપાસના ખેતરમાં ખડમોરે કૂદકો માર્યો. ત્યાર પછી પણ ૨-૩ કૂદકા માર્યા. સંવનન માટે માદાને આકર્ષવાની આ તેની રીત છે. તેણે કૂદકો ન માર્યો હોત તો તે મારી નજરે ન ચડત. તેને જોવાની ઘણા વખતની મારી ઇચ્છા ફળતા હું બહુ ખુશી થયો. આ તેનું પ્રથમ દર્શન હતું મારા માટે. એક નવા પંખીની ઓળખ થઈ. મને થયું કે, રાજકોટના મિત્રોને આ લાભ મળવો જોઈએ. મારા લખવાથી કિશોરભાઈ, પ્રદીપભાઈ અને કે. પી. જાદવ પછીના રવિવારે આવ્યા. બસ પકડી દડિયા પહોંચ્યા. ત્યાં ઊતરીને ખડમોરને મેં જ્યાં જોયેલો તે સ્થળે અમે પહોંચ્યા. અમે ચારેય આસપાસ નજર ફેરવતા હતા. અચાનક જાદવ બોલી ઊઠ્યા, “આ રહ્યો!” ખરેખર નર ધીમે ધીમે ખેતરમાં ફરતો હતો. અમે બધાએ તેને સરખો જોયો. આ વખતે વધારામાં ૨-૩ માદા પણ જોવા મળી.

૧૯૭૨, '૭૩, '૭૪નાં વરસો અછતનાં. લગભગ દુકાળ જેવું. રણજિતસાગરમાં નવા પાણીની આવક જ ન થઈ. જે થોડું પાણી હતું તેય સુકાઈ ગયું. જળાશયને બદલે ક્રિકેટના મેદાન જેવું કોરુંધાકોર. જલજ વનસ્પતિનું નામનિશાન ન રહ્યું. પંખીઓનું પણ તેવું. પક્ષીનિરીક્ષણ માટેની મારી રખડપટ્ટી લગભગ બંધ. આ ત્રણ વરસો સાવ શુષ્ક રહ્યાં. ૧૯૭૫થી વરસો સારા આવતાં ગયા. વરસાદ સંતોષકારક થતો. રણજિતસાગરમાં પાણી ભરાયું. '૭૫-'૭૬ના શિયાળાથી ફરી ત્યાં જવાનું ચાલુ કર્યું. પણ '૭૧-'૭૨ના શિયાળામાં જે વિશાળ સંખ્યામાં પંખીઓ ત્યાં જોવા મળતાં તેના પ્રમાણમાં હવે સાવ ઓછા ત્યાં દેખાતાં. પરિસ્થિતિ સુધરી પણ પંખીઓની હાજરીમાં સુધારો ન થયો. જૂની જાહોજલાલી પાછી ન

આવી. ઉપરા ઉપરી ત્રણ દુકાળને કારણે પંખીઓ બીજાં અનુકૂળ સ્થળો તરફ ફેંટાઈ ગયા.

રણજિતસાગર ભરાય ત્યારે વધારાનું પાણી બંધની પાકી દીવાલ ઉપરથી છલકાઈને નાગમતિ નદીમાં આગળ વધતું. દીવાલની પાણી તરફની બાજુએ નાના તારોડિયા (Streak-throated Swallow)ની માળાવસાહત હતી. સહેજે ૧૦૦-૧૫૦ માળા. માટી, તણખલા વગેરેથી તે બનાવેલા અને એકબીજાને અડોઅડ. બંધ છલકાય ત્યારે આખી માળાવસાહત ધોવાઈ જતી હશે. હું જામનગર હતો તે દરમિયાન જો કે બંધ છલકાયેલ નહીં એટલે માળાવસાહત સલામત રહેલી.

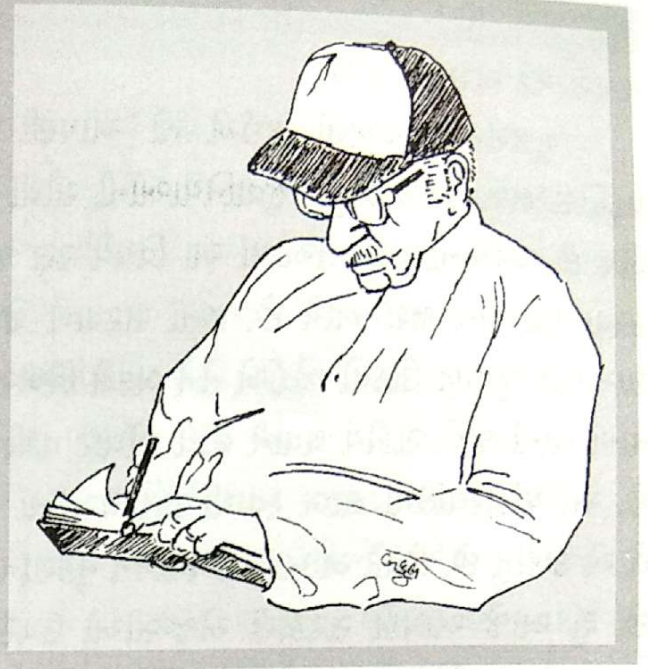
એક વખત બંધ ઉપર થઈને પાળા ઉપર ચાલતા આસપાસનાં પંખીઓ માટે નજર નાખતો હું ચાલ્યો જતો હતો, ત્યાં પાળાના ઢોળાવવાળા ભાગમાં ૧૫-૨૦ લાલ મુનિયા (Red Munia) જોઈ મને નવાઈ લાગી. તે વખતે તેની પ્રજનનઋતુ નો'તી એટલે દેખાવે તેમાંનાં બધાં પંખીઓ માદા જેવા થઈ ગયેલાં. નરોના ઉપલા શરીરે ઝાંખો ગુલાબી રંગ હતો ખરો. આ અગાઉ તે સૌરાષ્ટ્રમાં ક્યાંય નોંધાયેલાં નહીં. રણજિતસાગર વિસ્તારમાં મને તે દેખાયા તે બાબતની સાહેબને જાણ કરી. કોઈના અંગત સંગ્રહમાંથી તે છટકી ગયા હોવાનું તેમનું મંતવ્ય થયું. ત્યાર બાદ તો સૌરાષ્ટ્રમાં કોઈ કોઈ સ્થળે તે પક્ષીનિરીક્ષકોની નજર ચડવા માંડ્યા. લાગે છે કે, પોતાનો વસવાટવિસ્તાર તે વધારતા જાય છે. શ્રી અશોક મશરૂએ તેમને રાજકોટમાં પ્રજનન કરતાં જોયા છે, પણ તે તેને જોયાનાં વરસો બાદ.

(ક્રમશઃ)

સી-૨, હરિઓમ એપાર્ટ., 'ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' પ્રેસ રોડ, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૧૫

વિહંગાવલોકન

શ્રી લવકુમાર ખાચર

ઘણી વાર મારી સરખામણી ભીષ્મપિતામહ સાથે થઈ છે. આમ તો મારે આ વાતમાંથી ગર્વ લેવો જોઈએ પણ વાત આટલેથી નથી અટકતી. ભીષ્મ પોતાના પિતૃત્વનો ભોગ આપ્યો, એ આશાથી કે તેઓના કૌટુંબિક ફરજંદો ખભેખભા મિલાવી અને તેઓએ સ્થાપિત કરેલાં મૂલ્યો માટે ઊભા રહેશે. પણ જીવનના અંતે શું મળ્યું? પારસ્પરિક સંહારક મહાયુદ્ધમાં તેઓને એવાનો પક્ષ લેવો પડ્યો કે છેવટે પશ્ચાત્તાપની બાણશૈયા પર અંતિમ શ્વાસ મૂકવો પડ્યો. મારે બાણશૈયાની આ આકરી કસોટીમાંથી ભલે પસાર થવું પડ્યું નથી, પણ ઊંડે ઊંડે એક વ્યથા મને કોરી ખાય છે; જેઓના ઉત્કર્ષમાં મેં ફાળો આપ્યો, તેઓમાંનાં ઘણાં આજે અતિશય અહમ્નો ભોગ બન્યાં છે. તેઓ અન્યોન્ય સહકારથી કામ કરી શકતા નથી અને પક્ષીઓ તથા પર્યાવરણના જે ઉમદા કારણ માટે તેઓ કાર્ય કરી રહ્યા છે તેને જ નુકસાન થઈ રહ્યું છે.

અહમ્ મહત્ત્વનો છે પણ તે નિયંત્રિત હોવો જોઈએ, જેથી આપણે આપણી જાતને બદલે આપણાં કાર્ય અને જે કારણ માટે આપણે સંઘર્ષ કરી રહ્યા છીએ તેને આગળ ધરી શકીએ. અનાવશ્યક ઉત્પાત (activism) અને સતત પોતાની જાતને આગળ ધરવાની (self promotion) ચેષ્ટાને બદલે મારે

આપણી વચ્ચે એવી મૈત્રીનો ઉદય થતો જોવો છે કે સહકારનો આનંદ લેતા લેતા આપણે આપણી ચિંતાઓને વહેંચી શકીએ. છાશવારે પ્રસારમાધ્યમો ભણી દોટ મૂકી આત્મપ્રચારાર્થે પ્રવૃત્ત રહેવાને બદલે ભેગા મળીને ઉદ્યમ કરીએ તો એક મોટી તાકાત બની શકીએ. સદ્ભાગ્યે હું એક એવી પરંપરાનો ભાગ હતો જ્યાં યુવાનો, વડીલોની આમન્યા રાખતા અને વડીલો યુવાનોની ઉપલબ્ધિને આવકારતા. હવે જ્યારે હું પાછું વળીને જોઉં છું ત્યારે યાદ આવે છે, કે એ સમયે પણ મહારથીઓનો અહમ્ ખૂબ જ પ્રબળ હતો અને એટલે જ જેટલું થવું જોઈતું હતું એટલું ન કરી શક્યા. પણ એટલું ચોક્કસ, તેઓ લખતા અને તેઓની પાછળ મોટા પ્રમાણમાં વાસ્તવિક વિચાર-સામગ્રી મૂકતા ગયા. પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ સાથે આ વાતને સરખાવીએ તો આજે કૌશલ્ય અને કાબેલિયત ઘણાં છે પણ હાથમાં આવે તેવી સામગ્રી ઓછી - કારણ? તેનો ઉપયોગ અંગત જૂથ અથવા સંકુચિત વ્યક્તિગત ધ્યેય પૂરતો મર્યાદિત છે. 'ઇન્ટરનેટ'થી પરિસ્થિતિ વધુ પ્રદૂષિત થઈ છે. પ્રાદેશિક હિત માટેના ગઠબંધનને મજબૂત કરવાને બદલે આ ક્ષેત્રની આગળ પડતી પ્રતિભાઓ તરફથી શાબાશી મેળવવાની આકાંક્ષાએ કામ વધુ થતું હોય તેવું લાગે છે. આમ સ્થાનિક લડત અને ઉપલબ્ધિઓ ઉપર

નકારાત્મક અસર પડી છે.

ગુજરાતનો દાખલો લઈએ તો આપણી પાસે પ્રકૃતિસંરક્ષણ સંદર્ભે પ્રવૃત્ત જુવાનિયાઓની સૌથી મોટી ફેજ છે. આમાંનાં ઘણાં તેઓમાં આ વિષયે રસ જાગૃત કરવા માટે મને જશ આપે છે. છતાં સરવાળે જે એક સામાજિક જુવાળ ઊઠવો જોઈએ તેને બદલે વિખરાયેલાં નાનાં નાનાં જૂથો સકીય થવાને લીધે ઘોંઘાટ વધી ગયો છે. આ પરિસ્થિતિનો લાભ સ્વાર્થી હેતુ ધરાવતાં તત્ત્વો લે એ દેખીતું છે. છેવટે આખા અભિયાનને નુકસાન થાય છે. શું આજે આપણે સરકારી એજન્સીઓ ઉપર કોઈ પણ મુદ્દે ધાર્યું દબાણ લાવી શકીએ? મારી પાછળ તમારું પીઠબળ હોય એટલો પ્રભાવ શું હું એકલો પાડી શકું? પ્રકૃતિ-શિક્ષણની આપણી ચળવળ નબળી પડી ગઈ એનું કારણ એ છે કે કેટલાંક જણ સરકારી સહાયનો લાભ લેવા નીકળ્યા; એ બધા સરકારી કાર્યક્રમો થઈ ગયા. અને એમાં પણ વ્યક્તિઓ અને જૂથો વચ્ચે લાભ ખાટી જવાની હોડ! પરિસ્થિતિનું આ વિશ્લેષણ કરું છું ત્યારે સૌને ભેગા નહીં રાખી શકવાની મારી ભૂલનો પણ મને અહેસાસ થાય છે. આ જ વાત મારે કરવી છે. દરેકે પોતાનાથી ઊંચા દરજ્જાની વ્યક્તિમાં વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ - હું એ પરંપરામાં ઊછર્યો છું. ધર્મક્રુમારસિંહજી અને સલિમઅલીમાં અમે ક્યારેક વિચિત્રતા જોતાં છતાં અમે તેઓને પૂરેપૂરા સમર્પિત રહેતાં. અને એટલે જ તેઓને સૌનો સહકાર મળી રહ્યો અને તેઓ તંત્ર સામે અવાજ ઉઠાવવામાં સફળ રહ્યાં. આજે તે શક્ય નથી.

વારંવાર મને જુદા જુદા જૂથના નેતૃત્વ માટે નિમંત્રણ મળે છે પણ જ્યાં થોડી સફળતા મળતી દેખાય ત્યાં સર્વોપરિતા માટે વ્યક્તિગત હરીફાઈને પરિણામે આખી વ્યવસ્થા નબળી પડી જાય છે. ઘણા મિત્રોને આશ્ચર્ય થાય છે કે, ઔપચારિક ગઠબંધનોથી હું કેમ દૂર રહું છું. 'વિહંગ'માં સહકાર માટે પણ શરૂઆતમાં જ્યારે

માગણી આવી ત્યારે મારો પ્રતિભાવ કટુતાભરેલો હતો. પણ હવે હું તેનો મોટો ચાહક બની ગયો છું, કારણ કે તે માત્ર એક વ્યક્તિ-સંપાદકના નીજ પ્રયત્નો અને સમર્પણથી ચાલી રહ્યું છે. સમયસર અને દરેક અંકમાં વધુ ચઢિયાતું બનાવવાની ધગશ - માત્ર અંક બહાર પાડવા ખાતર નહીં. વળી ગુજરાતીમાં, જેથી આપણા સમાજના મૂળ સુધી વાત પહોંચે. સાથેસાથે લક્ષ્ય માત્ર ગુજરાત, બહારના વિસ્તારોની પુષ્કળ માહિતીની લાલચ રોકીને. હવે તો આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે, ગુજરાતીઓ દેશના ખૂણેખૂણે ફરતા થઈ ગયા છે. અહીં મને એ વાતનું દુઃખ છે કે, કેટલાય નિપુણ યુવાનો અને યુવતીઓ પણ માહિતી આપતા નથી. અને ક્યારેક આપી હોય અને તે કદાચ બીજા અંકમાં ન છપાય તો તે સંદર્ભે સંપાદકની મજબૂરી સમજતા નથી. જેઓ નિયમિત નોંધ મોકલે છે તેઓ પણ નોંધની જે કમબહુતા જોઈએ તે જાળવી શકતા નથી. કાળજીપૂર્વકની નોંધ ખૂબ જ જરૂરી છે અને તે શ્રી સલિમઅલીએ ઘણી પ્રશંસનીય રીતે દર્શાવ્યું છે. વ્યવસ્થિત રાખેલી પક્ષીનોંધ ભવિષ્યમાં સંદર્ભ તરીકે ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ શકે અને એ બાબતે નોંધ રાખનાર પક્ષીનિરીક્ષકે ગર્વ લેવો જોઈએ. મેં જો આવી નોંધ રાખી હોય તો આજ સુધીમાં સંદર્ભોનો હિમાલય ખડકાઈ ગયો હોત અને મારી તેમ કરી શકવાની નિષ્ફળતા જ મને આ ચેતવણી આપવા દોરી રહી છે. ટૂંકમાં, હું સૌ ગુજરાતીઓને 'વિહંગ'ને પોતાનું બનાવવા તથા તેના સંપાદકને આ પ્રશંસનીય કાર્યમાં સહકાર આપવા નિર્દેશ કરું છું. ઘણા યુવાન મિત્રોને આ તબક્કે તેઓ આવી નોંધ આપવામાં નિષ્ફળ ગયા છે તે યાદ આવતું હશે. બીજે ક્યાંય પણ પ્રસિદ્ધ થાય એ પહેલા કોઈ પણ રસપ્રદ અવલોકન 'વિહંગ'માં પ્રસિદ્ધ થવું જોઈએ. આટલી કટિબદ્ધતા તો આપણી હોવી જ જોઈએ.

જે વાત મેં પ્રાદેશિક પ્રકાશન માટે કરી તે જ વાત

પ્રાદેશિક સંસ્થા માટે પણ સારી છે. વિશ્વાસ અને સહકાર પરસ્પર હોવો જોઈએ. આદર્શ વ્યવસ્થા એવી હોય કે પ્રવૃત્ત જૂથો મહોલ્લાના સ્તરે હોય પણ તેમાંનું દરેક, પ્રાદેશિક સંસ્થાને માહિતગાર રાખે - તેનો ભાગ બની રહે. તેને ચિંતાના વિષયો અને પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગીદાર બનાવે. કોઈ એક પ્રદેશ બીજા કરતા વધુ મહત્વનો છે તેવું નથી. સમગ્ર રાજ્ય આપણી સંભાળ માંગી લે છે અને તો જ આપણે એક જીવંત પક્ષીઓથી સમૃદ્ધ રાજ્યની અપેક્ષા રાખી શકીએ. 'વિહંગ' માટે સાચું છે તે પક્ષીસંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત (Bird Conservation Society Gujarat : BCSG) માટે પણ સાચું છે - કે જેનો હું સ્થાપક પ્રમુખ છું. ગુજરાતના સૌ પક્ષીનિરીક્ષકોએ તેને પોતાની સંસ્થા માનવી જોઈએ. કાંઈ નહીં તો તેના સભ્ય અવશ્ય બનવું જોઈએ. 'શું

ફાયદો સભ્ય બનવાથી?' અથવા 'મારી સભ્ય ફીના બદલામાં મને શું મળે?' આ પ્રશ્નોનો હું અસ્વીકાર કરું છું. મારો એવું કહેવાનો આશય નથી કે આ સંસ્થાનું વધુ સારું વ્યવસ્થાપન ન થઈ શકે પણ આપણે સૌએ કોઈ ચોક્કસ જવાબદારી લેવી જોઈએ, એવું સમજીને કે વ્યવસ્થાપકો સહિત આપણે સૌ આપણા કાર્ય-વ્યવસાયમાં વ્યસ્ત છીએ. સાથે મળીને કામ કરવાની જે ધગશ - ઉત્સાહ - આનંદ જોઈએ તે સખેદ અપર્યાપ્ત છે. આશા છે કે મારા આવતા લખાણમાં આદર્શ વ્યવસ્થા શું હોઈ શકે તે અંગે હું જણાવી શકું, ત્યાં સુધી મારા લખાણ ઉપર વિચાર કરજો.

૧૪, જ્યંત સોસાયટી,
રાજકોટ-૩૬૪૦૦૪

અવરજવર બર્ડ શો

સંયોગ હોય તો ઘર પહાડ પર, પહાડની તળેટીમાં કે પહાડ સામે મળે. સંયોગ હોય તો ઘર નજીક ઊછળતો ઓસરતો સમુદ્ર મળે અને સંયોગ હોય તો ઘર-છંટકારતી નદીના વહેણનું સાક્ષી થવાનું મળે. સૂર્ય-ચન્દ્રની વાત જવા દો. એ તો ક્યાંય પણ મળે જ મળે. હા, સૂર્ય કરતાં વધઘટ થયા કરતા ચન્દ્રમામાં મારું કુતૂહલ વધુ ટકી રહે. પણ ખરું કુતૂહલ તો મને ઘરઆંગણું ભરી દેતાં ફૂલો, વૃક્ષો, પંખીઓ અને તારાઓનું છે.

હમણાં હમણાં પરિમલ ગાર્ડનમાં સાંજે બેઠાં હોઈએ અને 'બર્ડ શો' શરૂ થાય છે. હું અમારા 'ઇવનિંગ વોક'ની જેમ એમની 'ઇવનિંગ ફ્લાઇટ' કહું છું. પરિમલ ગાર્ડનમાં વચ્ચોવચ્ચ એક ઘેઘૂર વટવૃક્ષ છે. મારે માટે એ 'બોધિવૃક્ષ' છે. એને જોઈને વહાલ ઊભરે. બે આંખ જાણે કે બે લંબાતા બાહુઓ થઈ આખીને આખી ચારેબાજુથી એને દઢપણે આલિંગી

કડેડાટી બોલાવી દે છે ! આ ઘેઘૂર વૃક્ષ પર સાંજ પડે ને ઠેરઠેરથી પંખીઓનાં, કદાચ વૈયાંનાં ટોળાં રાતવાસો કરવા ઊતરી આવે છે. પણ રાતવાસો કરવા જંપે એ પહેલાં આ ટોળાંઓ આકાશમાં ચકરાવા લે છે. મોટાં મોટાં ટોળાં આમથી તેમ, તેમથી આમ, ઘડીક ઊંચે, ઘડીક નીચે, ઘડીક આમ, ઘડીક તેમ, ઘડીક એક દિશામાં ઘસી ઓચિંતા બીજી દિશામાં, વળી ઓચિંતી ત્રીજી દિશા પકડે. એમની જોડે અમારી આંખ અને ડોક પણ ચકરાવા લે. આશ્ચર્ય ! આવી પૂરઝડપમાં સાથે ને સાથે અને ઝડપભેર વળાંકો લેતાં હોવા છતાં ટોળાંઓમાંનું કોઈ કોઈને અથડાતું નથી ! કોઈ અકસ્માત સર્જાતો નથી. આકાશની ભોંય પર વિવિધ આકારો રચાયા કરે છે ને છેવટે ઘેઘૂર વૃક્ષ પર હલબલ હલબલ અને કલબલ કલબલ કરતાં બધાં જંપી જાય છે. બર્ડ શો પૂરો થાય છે. રાત ઊતરી આવે છે.

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા
સ્રોત : શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ : ૨૦૦૭

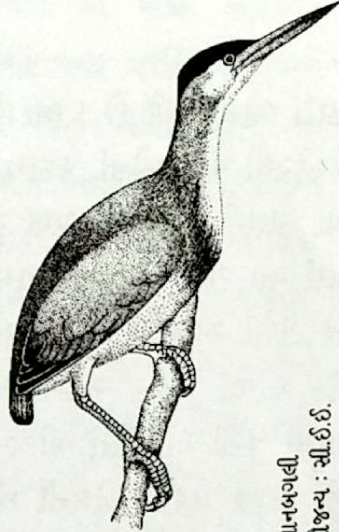
નિરીક્ષણ નોંધ

ગવિયરની મુલાકાત :

તા. ૨૩-૧-૧૦ના રોજ અમે ગવિયર તળાવની મુલાકાત લીધી હતી.

અમે તળાવની સામેના કિનારા તરફ જતા હતા ત્યાં અચાનક ચિયામાંથી કંઈક ઊડીને ગયું. અગાઉના મારા અનુભવ મુજબ મેં પ્રથમ વખત પાનબગલી (bittern) અહીં જોઈ હતી તેથી અમે તરત જ અટકી ગયા. ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કરતાં તે પીળી પાનબગલી (Yellow Bittern) માલૂમ પડી. તે અમારાથી વીસેક ફૂટ જેટલી જ દૂર હશે. તેની લાંબી ચાંચ, પાતળી ડોક, ગળાના ભાગે કાળા રંગની ઊભી રેખા, લીલા રંગના પગ, પીળાશ પડતો આછો કથ્થાઈ રંગ તેને ઘાસમાં સંતાડી દેતાં હતાં. અમે ધીરે ધીરે લપાઈ-છુપાઈને આઠેક ફૂટ જેટલું નજીક જઈ શક્યાં અને નિરાંતે બાર-પંદર મિનિટ સુધી તેનું અવલોકન કર્યું.

પીળી પાનબગલી
ચિત્ર સૌજન્ય : સી.ઈ.ઈ.

ટીલિયાળી બતક (Spot-billed Duck)ની સંખ્યા ગણતા'તા ત્યારે એક બતક બીજા ઉપર ચઢી તેના માથા પર ચાંચ મારતી હતી. વળી, તેની પાછળ અન્ય ટીલિયાળી ઊંધી થઈ પાણીમાં કંઈક શોધતી હતી. બે ટીલિયાળી એકબીજાની સામે ડોક ઊંચીનીચી કરી તરતી હતી.

વ્રજેશ પટેલ, દર્શન જરદોષ
સ્વયંસેવક, નેચર ક્લબ, સુરત

સાવરકુંડલાની

આસપાસ

આ વખતે (૨૦૧૦) ખૂબ જ વરસાદ પડ્યો અને લગભગ બધાં જ જળાશયો ભરેલાં હોઈ અપેક્ષા હતી કે ખૂબ પક્ષીઓ જોવા મળશે અને કદાચ નવી પ્રજાતિનાં પક્ષીઓ – વીરલ પક્ષીઓ પણ જોવા મળી જશે! પરંતુ આ આશા ઠગારી નીવડી. ઊલટું, આ વર્ષે અપેક્ષા કરતાં પક્ષીઓ બહુ જ ઓછાં જોવા મળ્યાં. ખાસ કરીને એવાં જળાશયોમાં જ્યાં ગયા વર્ષે ખૂબ પક્ષીઓ નોંધેલાં. ઉલ્લેખનીય છે, મીતિયાળા (ખાંભા તાલુકો) ક્ષેત્રમાં કૃષ્ણગઢ બંધમાં આ વર્ષે શિયાળુ પ્રવાસીઓનો બિલકુલ અભાવ જોવા મળ્યો. અહીં અગાઉ રાજહંસ (Bar-headed Goose) સહિત ચોટીલી કારચિયા (Tufted Pochard) અને મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe) જેવાં પક્ષીઓ અમે નોંધેલાં છે. ધારી પાસે ખોડિયાર બંધમાં પણ આ વર્ષે અપેક્ષા કરતાં ઓછાં પક્ષીઓ દેખાયા છે. (જો કે, ફેબ્રુઆરીમાં હું જઈ શક્યો નથી – કદાચ પક્ષીઓ વધ્યાં હોય)

પરંતુ, અન્ય શિયાળુ પ્રવાસીઓમાં આ વખતે અમને સાવરકુંડલાની અત્યંત નજીક ભુવાના રસ્તે આવેલા ખોડિયાર મંદિરની સામેના નેળામાં તથા મંદિરની આગળના રસ્તાની બાજુમાં આવેલા આંબાવાડિયામાં ઘણી વિવિધતા જોવા મળી, જેની વિગત નીચે પ્રમાણે છે.

તા. ૫-૧૨-૧૦, સમય ૧૦થી ૧૨ (સવારનો) : મેં અને ભાનુભાઈએ ભુવા માર્ગ પર ખોડિયાર મંદિરથી આગળ બાજુના ખેતરમાં એક એવી કોયલ જોઈ જેનો રંગ તપખીરિયો (ફીક્કો કેસરી) તથા ગળાથી શરૂ કરી પેટ સુધી આડી રેખાઓ, પાંખો તથા પૂંછડી પણ તપખીરિયા રંગની તથા પાંખોમાં ઝાંખા કેસરી ટપકાં.

સૌથી ધ્યાનાકર્ષક લક્ષણ આ કોયલના પગ એકદમ લાલ રંગના હતા. પ્રથમ દષ્ટિએ આ માદા કોયલ લાગી પણ કઈ પ્રજાતિ? કદ કાળિયા કોશી જેવડું હશે. અમે પ્રજાતિ નક્કી કરી શક્યા નહીં. આ કઈ કોયલ હશે? નાની રાખોડી કોયલ (Indian Plaintive Cuckoo)ની માદા હશે? (લાલ પગ સિવાય આપે કરેલું વર્ણન નાની રાખોડી કોયલની માદાને બરાબર મળતું આવે છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં તે નિયમિત જોવા મળે છે. શ્રી લાલસિંહભાઈ રાઓલના મતાનુસાર સૌરાષ્ટ્રમાં તેની નોંધ નથી. ક્ષેત્ર-માર્ગદર્શિકાઓમાં આ તરફ તેનો વ્યાપ દર્શાવેલો નથી. અગત્યની નોંધ ગણી શકાય. - સં.)

આ જ મંદિરના પાછળના ભાગે તા. ૧૨-૧૨-૧૦ના રોજ લગભગ સવારના અગિયાર વાગ્યાની આસપાસ પ્રથમ લીમડામાં અને ત્યાર બાદ પરદેશી બાવળના ઝાડમાં અમે તરવરિયો માખીમાર (Grey-headed Flycatcher) જોયો. અમારા માટે છેલ્લાં ચાર વર્ષોમાં આ માખીમારનું સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રથમ દર્શન હતું એટલે અમને વધુ રોમાંચ થયો. આ ઉપરાંત, આ જ દિવસે અહીં રાખોડી રામચકલી (Great Tit) પણ જોવા મળી, જે પણ અગાઉ ક્યારેય અહીં જોઈ નથી.

છેલ્લે, તા. ૨૦-૦૨-૧૧ના રોજ આ મંદિરની સામેના નેળામાં રાખોડી કોશી (Ashy Drongo) જોવા મળી ગયો... બપોરના બારથી એકની વચ્ચે!

આમ ભુવા માર્ગ પરના ખોડિયાર મંદિરની આસપાસનો વિસ્તાર આ શિયાળામાં અમારા માટે કેટલાંક અસામાન્ય પક્ષીઓના દર્શન માટે નિમિત્ત બન્યો!

ગુણવંત ત્રિવેદી,

એલ.આઈ.સી. ઓફિસ, પોલીસ સ્ટેશન રોડ, સાવરકુંડલા-૩૬૪૫૧૫

લરજી અને લાલપગ તુરુમ્તિ સાથે

અવિસ્મરણીય પળો

સામાન્ય રીતે હું મારા ઘરથી લગભગ ૧ કિ.મી. દૂર, ધોળીધજા ડેમ પાસે આવેલી વીડીમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

માટે અવારનવાર જાઉં છું. આમ તો આ વિસ્તાર પક્ષી-સમૃદ્ધ નથી પણ વેરાન હોવાથી પ્રકૃતિની નજીક હોવાની પ્રતીતિ થાય છે.

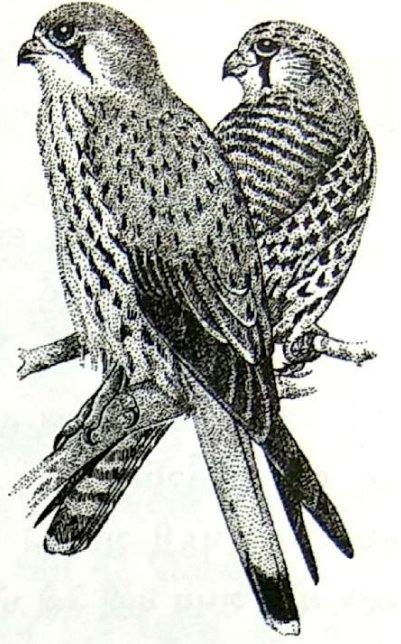
હા, આ શિયાળામાં મને એક લરજી (Common Kestrel) અહીં હંમેશ

જોવા મળતી. આ લરજી ખૂબ જ શરમાળ, મને કાયમ દૂરથી જ જાકારો આપે. ત્યાં એક વાડાની આજુબાજુ સિમેન્ટની થાંભલીઓની મદદથી તારની વાડ બનાવેલી છે. તે આ વાડાની બંને બાજુ સતત થાંભલીઓ પર બેસે. ત્યાં જઈએ તો મારી મશ્કરી કરતી લહેકાદાર ઉડાન ભરી વળી બીજી તરફ પહોંચી જાય. વાડા વચ્ચેથી પસાર થવાની જગ્યા ન હોવાથી મારે તે બાજુ જવા વાડા ફરતું ફરવું પડે. હું થાકું પણ એ ન હારે, અને થાકેલો, હારેલો હું જ્યારે વધારે પ્રયત્નો છોડી દઉં ત્યારે તે વિજયી મુદ્રામાં પોતાનું શરીર ફુલાવે!

નિષ્ફળતા, છતાંય તેની મોહકતા મને ખેંચ્યા કરે... અને ત્યાં નવા જુસ્સા સાથે જવાનું મન થયા કરે...

નવે. ૧૨ના રોજ અહીં પસાર થતા, એ જ વાડાની થાંભલી ઉપર મને કોઈ બીજું પક્ષી જોવા મળ્યું. દૂરબીનથી જોતા તુરુમ્તિ (Red-headed Falcon) જણાયું. આ વિસ્તારમાં મને આ પક્ષી પહેલી વાર જોવા મળ્યું હતું. મેં તેની ૧-૨ તસવીર લીધી પણ તેને મારી હાજરી ગમી નહિ અને ત્યાંથી તે ખુબ દૂર ઊડી ગયું.

બીજા દિવસે હું ફરી તુરુમ્તિ જોવાની આશાએ ત્યાં ગયો. ત્યાં ફરી તે તો ન મળી પરંતુ એક થાંભલી પર પેલી લરજી જોવા મળી.

હું તેની તસવીર લેવા માટે તારની વાડને સમાંતરે બેસવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં મારી બરાબર સામે જ (આશરે ૨૦ ફૂટ અંતરે) વાડાના તાર પાસે, એક શિકારી પક્ષીએ બીજા કોઈ પક્ષી પર તરાપ મારી, તેને પકડી પાડ્યું. મેં દૂરબીનથી જોતા લાલપગ તુરુમ્તિ (Amur Falcon) હોવાની ખાત્રી થઈ.

એ થોડા સંઘર્ષ બાદ તે શિકાર સાથે તાર પર બેઠી. પેલું પક્ષી લોહીલુહાણ હાલતમાં તરફડિયા મારતું હતું. લાલપગ તુરુમ્તિથી એક સાથે તાર પરનું સંતુલન તથા શિકાર પકડી રાખવાનું મુશ્કેલ બનતું જતું હતું. આમ થોડા સમય પછી તેણે પોતાના એક પગ વડે તાર પર પકડ જમાવી અને બીજા પગ વડે તારની બંને બાજુએથી તીક્ષ્ણ નહોર શિકારમાં પરોવી રાખ્યા. સંઘર્ષ લગભગ ૧૫-૨૦ મિનિટ ચાલ્યો હશે.

સંઘર્ષમાં વ્યસ્તતાને કારણે, મારી હાજરીની તેણે ખાસ નોંધ લીધી હોય તેવું લાગ્યું નહીં. ત્યાર બાદ તે મૃત શિકારને લઈ, નીચે બેસી તેને આરામથી ખાધું. લગભગ ૪૦-૫૦ મિનિટ સુધી આ અદ્ભુત દૃશ્યનો હું સાક્ષી બની રહ્યો. પછી ખૂબ અંધારું થઈ જતા, હું ત્યાંથી

નીકળી ગયો.

રાત્રે મારા એક વિદેશી પક્ષીવિદ્ મિત્રને ઈ-મેઈલથી એ તસવીરો મોકલી, તેની ઓળખ પાકી કરી. તેણે મને આ પક્ષીની ખાસિયતો, થોડી વધારે તસવીરો અને તેના પ્રવાસ-માર્ગનો નકશો પણ મોકલ્યા. (પછી જાન્યુ.-માર્ચ-૧૧, 'વિહંગ'માં પણ આવી જ નોંધ વાંચી.)

ત્યાર બાદ, તે મને બીજા દિવસે ફરી એક વાર આ જ વિસ્તારમાં જોવા મળ્યું પણ પછી અદૃશ્ય થઈ ગયું. કદાચ આ વિસ્તાર તેના વળતા સ્થાનાંતર પરનો માત્ર હંગામી મુકામ હતો.

સુરેન્દ્રનગરમાં ધોતી (Eurasian Hobby) મેં ત્રણથી વધારે વાર જોઈ છે, પણ લાલપગ તુરુમ્તિ પહેલી વાર જોઈ. મારા એક મિત્રે આજ ઋતુમાં અહીંના બીજા એક વિસ્તારમાં લાલપગ તુરુમ્તિને જોવાની વાત કરેલી..

ટૂંકમાં, ખૂબ જ સુંદર પક્ષીને તેની મહત્તમ ક્ષમતાઓ સાથે તેની વિરલ પળોમાં નિહાળ્યાનો આનંદ મને આજેય રોમાંચિત કરે છે.

પેલી શરમાળ લરજ સાથે મારી જુગલબંધી છેક ફેબ્રુ. મધ્ય સુધી ચાલી. તે ક્યારેય ૩૦-૪૦ ફૂટ કરતા

આગંતુક પક્ષીઓ (Introduced Birds)

માણસો દ્વારા જ્યારે કોઈ પક્ષીજાતિને તેના વ્યાપ અને વિસ્તારની બહારના પ્રદેશમાં દાખલ કરવામાં આવે ત્યારે તેને એ નવા પ્રદેશમાં આગંતુક પક્ષી કહેવાય. ઉષ્ણ કટિબંધ (tropics)નાં રૂપાળાં અને ક્વચિત્ મોટા કદનાં પોપટ કે 'ફેઝન્ટ' વર્ગનાં પક્ષીઓને શીત પ્રદેશો (temperate regions)માં શિકાર માટે કે શોખ માટે દાખલ કરવામાં આવતાં. ઉષ્ણ કટિબંધમાં મોટે ભાગે ચટક વર્ગ (passerines)નાં પક્ષીઓને પોતાના વતનના સંભારણા તરીકે લઈ જવાતાં. આ પ્રયાસોમાં ક્યારેય એ બાબતે લક્ષ્ય ન અપાતું કે, આગંતુક પક્ષી ત્યાંની

સ્થાનિક પક્ષીજાતિઓ સાથે હરીફાઈ કરશે અથવા તો ત્યાંની સ્થાનિક વનસ્પતિને નુકસાન કરશે. સ્વાભાવિક છે કે જ્યાં પોતાના અસલ રહેઠાણ જેવું પર્યાવરણ મળ્યું ત્યાં જ આ આગંતુક જાતિઓ સ્થાયી થઈ શકી અને જ્યાં તે સ્થાયી થઈ ત્યાં ક્યાં તો પહેલેથી અવકાશ હતો અથવા તો તેમણે સ્થાનિક જાતિઓને પદબ્રષ્ટ કરી.

સ્થાનિક પક્ષીઓ તથા તેમનાં રહેઠાણોને ક્ષતિગ્રસ્ત કરવા ઉપરાંત આગંતુક પક્ષીજાતિઓએ અન્ય વિસ્તારોના પાક અને ખેતીની પેદાશોને પણ હાનિ પહોંચાડી છે.

સ્ત્રોત : 'ટ્રોપીકલ બર્ડ્ઝ'
લેખક : ક્વાઈવ રૂટ

વધારે નજીક આવવા દેતી નહીં. ત્યાર બાદ સહેલી ભાવે નજીકથી ફોટા પડાવતી. પણ આજે તે પણ નથી.

દિવ્યરાજસિંહ પરમાર

“આર્યાવ્રત”, હરિપ્રકાશ નગર, દાળમીલ રોડ, સુરેન્દ્રનગર-૩૬૩૦૦૧

કાળીડોક ટૉકની રસપ્રદ વર્તાણૂક

ખીજડિયા પક્ષીઅભયારણ્યની બહાર “દાનાદાદા”ના મંદિરની જગ્યા છે. ત્યાં જવાના રસ્તાને અડીને એક પાકું નાળું છે. એ વિસ્તાર પક્ષીઓ જોવા માટે સુંદર છે.

અમારી જામનગરની ૨-૧૦-૧૦ની મુલાકાત દરમિયાન ડૉ. મૌલિક વડૂ અને શ્રી સીધિયા સાહેબે એ વિસ્તારની મુલાકાત ગોઠવી.

અમે ચારેય તરફ વિવિધ પક્ષીઓનું અવલોકન કરતાં કરતાં દાનાદાદાના મંદિરની પાસે પહોંચ્યા. એ જગ્યાએ પાણીનો વિસ્તાર ખાસ્સો વિશાળ હતો. તેના સામે કાંઠે ગાંડા બાવળની ઝાડી હતી અને પાણીની વચ્ચે એક નાનકડા ટાપુ ઉપર બે ત્રણ મોટા બાવળનું ઝૂંડ હતું. દૂરથી જોતા તેના ઉપર એક કાળીડોક ટૉક ઊભેલો દેખાયો. ધ્યાનથી જોતા એ માદા હોવાનું માલૂમ પડ્યું. એ બાવળની ડાળીઓ વચ્ચે ઊભી રહી સુકાયેલી ડાળીઓ ગોઠવતી હતી. એથી એ માળો બનાવતી હશે એવું અનુમાન થયું. એના ઊભા રહેવાની સ્થિતિ એક જ હતી, અને એનો પડછાયો માળાની ઉપર પડતો હતો.

ખાસ્સા સમય પછી માળાની અંદર કંઈક હલનચલન દેખાયું એ સાથે અમારું અનુમાન બદલાયું અને અંદર બચ્ચું હોવાનું તારણ કાઢ્યું. થોડા વધુ સમયના અંતે જ્યારે અંદર રહેલા પક્ષીનું રતૂમડું માથું દેખાયું ત્યારે ડૉ. વડૂએ એ પુખ્ત વયનો નર હોવાની શંકા દર્શાવી. અમને બધાને એ વાત જ વાજબી લાગી, અને નર ઈંડાં સેવતો હશે એવું અનુમાન થયું. ઘણી વાર સુધી નર અને માદાના વર્તન બદલાવાની રાહ જોઈ. અંતે કંટાળીને ત્યાંથી આગળ જવાની તૈયારી શરૂ કરી.

એ દરમિયાન માદા જગ્યા છોડી અને દૂર ગઈ. અમે ગાડીમાં બેસવાની તૈયારી કરતા હતાં એ દરમિયાન માદા પાછી આવી. એની સામે જોયું ન જોયું કરી અમે અમારી તૈયારી ચાલુ રાખી.

જતાં પહેલાં છેલ્લી નજર માદા સામે નાંખી તો એક કૌતુક જોવા મળ્યું. માદા પોતાની ચાંચ પહોળી કરી માળામાં બેઠેલા નર ઉપર પાણી રેડતી દેખાઈ. બે ભરપૂર કોગળા તો એણે નરના શરીર ઉપર ઠાલવ્યા. પછી ત્રીજો અને ક્રમાંકે ઓછો થયેલો ચોથો કોગળો જે દફુડી રૂપે પડતો હતો એને નરે પોતાની ચાંચ પહોળી કરી નિરાંતે પીધો. નરને ઠંડક આપ્યા પછી તરત જ માદા એની જૂની સ્થિતિ પ્રમાણે નર ઉપર છાંયડો આપતી ઊભી રહી! પતિપરાયણતા!

ડૉ. આર. બી. બલર, ડૉ. રેખા આર. બલર

૧૦ એ, સ્વીટ્સેમ સોસાયટી, શ્રેયસ ફાઉન્ડેશન પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

જામનગરની આસપાસ

તા. ૨૦-૦૩-૧૧ના રોજ ધૂળેટીના શુભ પર્વની સવારે ૮.૩૦ વાગ્યે જામનગરના સુંદર અને પક્ષીઓના મનગમતા રણમલ તળાવે ગયો. થોડા દિવસ અગાઉ શ્રી મેહુલ ડોડિયા તથા શ્રી અશ્વિન ત્રિવેદીએ તળાવમાં નીલશિર (Mallard)ની જોડી નજીકથી જોવા મળે છે તે માહિતી આપેલી. ભુજીયા કોઠા તરફથી તળાવના સંગ્રહાલય તરફ જતા પાળા પર ગયો. ત્યાં અમુક લોકો રોટલીના નાના કટકા, લોટની ગોળીઓ, ટીલિયાળી બતક (Spot-billed Duck)ના ટોળાને ખવડાવવા નીચે ફેંકતા હતા. આ ટોળાની વચ્ચે મારા સુખદ આશ્ચર્ય વચ્ચે નીલશિરની જોડી પણ ખોરાક માટે પડાપડી કરતી નજરે પડી. હું પાળા પર હતો અને ફક્ત ૧૦ ફૂટ નીચે પાણીમાં નીલશિર જોવા મળી જાય, આવો અનેરો લાભ બીજે ક્યાં મળે? ઘણી તસવીરો લીધી. માદા તો ટીલિયાળી બતક સાથે દેખાવમાં ભળી જતી હતી. નર પ્રજનન પોષાકમાં અતિ દેખાવડો લાગતો હતો.

દોઢ કલાક સુધી માણ્યા. આ દરમિયાન છબીકારો શ્રી અમીષ પટેલ તથા શ્રી અશ્વિન ત્રિવેદી પણ આવ્યા. જે લોકો ગાંઠિયા ખવડાવતા હતા તેઓને સમજાવ્યા તેથી તેઓએ વાત સ્વીકારી ગાંઠિયા દેવાનું બંધ કર્યું. પાળાની 'રેલીંગ' પર મારાથી બે ફૂટ જ દૂર લડાખી ધોમડા (Brown-headed Gull) તથા શ્યામશિર ધોમડા (Black-headed Gull) નિર્ભય રીતે બેઠા જ રહ્યા! નીચે પાણીમાં થોડે દૂર રાખોડી કારચિયા (Common Pochard)ની એક જોડી પોતાની પ્રવૃત્તિમાં મસ્ત હતી. તેને લોકોની બનાવેલી વસ્તુમાં રસ ન હતો. માળા પર ૧૫ વૈયાનું ટોળું આવ્યું. આમાં સાથે ૧ કાળું વૈયું (Common Starling) નજરે ચઢ્યું. તસવીર લેવા માટે તૈયારી કરી ત્યાં ઊડી ગયા. આ દરમિયાન ૪ રૂપેરી પેણ (Dalmatian Pelican) ઊતર્યા અને નીલશિરની જોડી ઊડીને દૂર પાછલા તળાવ તરફ ચાલી ગઈ. ઉનાળો બેસી ગયો હોવાથી ઘણીખરી યાયાવર બતકો વતન તરફ રવાના થઈ ગયેલી.

આજના દિવસની અન્ય નોંધ આ મુજબ છે. ૭૦૦ ટીલિયાળી બતક, ૬૦ ભગતડાં (Common Coot), ૨૫૦ ગયણા (Northern Shoveller), ૮૦૦ લડાખી ધોમડા (પ્રજનન પોશાકમાં આવવા લાગ્યા છે.), ૧૦૦ વાધોમડી (Slender-billed Gull) ૩૦૦ શ્યામશિર ધોમડા, ૧૦૦ કાશ્મીરી વાબગલી (Whiskered Tern), ૬૦ ધોળી વાબગલી (Gull-billed Tern), ૧ મોટી વાબગલી (Caspian Tern), ૧૪૦ મોટા કાજિયા (Great Cormorant), ૮૦ નાના કાજિયા (Little Cormorant), ૧ પીળીચાંચ ઢોક (Painted Stork), ૨ કબૂત બગલા (Grey Heron), ૨૦ નાની ડૂબકી (Little Grebe).

આ પછી સતત અઠવાડિયું મેં નીલશિર માટે તળાવની મુલાકાત લીધેલી પણ તે પોતાના વતન તરફ રવાના થઈ ગઈ હોવી જોઈએ.

(૨) આજે ૨૦-૦૩-૧૧ના રોજ ધૂળેટી સાથે "વિશ્વ ચકલી દિવસ" પણ હતો. રણજિતસાગર તરફના રસ્તે જામનગરના છેવાડેની કોલોની તરફ રહેતા મારા મિત્ર શ્રી ચાણુર અત્રીએ મને એક જ વૃક્ષ પર અસંખ્ય ચકલીઓ (House Sparrow)ના વાસ અંગે જાણ કરી હતી, તેથી સાંજે ૬.૩૦ વાગ્યે તેમની સાથે આ જગ્યાએ ગયો. ૬.૪૫ વાગ્યે મુખ્ય રસ્તાની બાજુમાં અને વોંકળાની નજીક આવેલા દેશીબાવળ ઉપર ૧૫થી ૨૦ ચકલીનાં ટોળાં જુદી જુદી દિશામાંથી આવવા લાગ્યા. ધીરે ધીરે ચકલીઓની જમાવટ થવા લાગી. આ દરમિયાન જગ્યા માટેની લડાઈ પણ સાથે થતી હતી. ચકલીઓનો કલબલાટ આજુબાજુના દુકાનવાળાને પણ આકર્ષતો હતો. ૭ વાગ્યે વધુ નાનાં ટોળાં ઝડપથી ઉમેરાવા લાગ્યાં. સૂરજ આથમવા લાગેલો. આખું વૃક્ષ ચકલીઓના મધપુડામાં ફેરવાઈ ગયું! આશરે ૧૦૦૦ જેટલી ચકલીઓ એક જ વૃક્ષ પર! આ દરમિયાન તેના પર એક શકરો આવ્યો, ચકલીઓ ઊડી નહીં! વિરોધનો કલબલાટ વધ્યો. નીચે વોંકળા પાસે બેઠેલા ચકલીપ્રેમીઓએ પથ્થર મારી શકરાને ઉડાડવા કોશિશ કરી. અમે રોક્યા, સમજાવ્યા કે આ કુદરતની પ્રક્રિયા છે, વિક્ષેપ ન પડાય. શકરો એક ચકલીને પગમાં પકડી બાજુના વૃક્ષ પર જઈ ખાવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે ૭.૩૦ વાગ્યે ચકલીઓનો અવાજ શાંત થઈ ગયો. હું પછી મારાથી બે ફૂટ ઊંચી ડાળી નીચે જઈ ઊભો રહ્યો. બધી ચકલીઓ નિર્ભય રીતે મને જોતી જોતી આરામ કરી રહી હતી.

(૩) તા. ૨૫-૦૩-૧૧ના રોજ સાંજે ૬.૩૦ વાગ્યે જામનગરના રણમલ તળાવ પર જામશ્રી રણજીતસિંહના બાવલા પાસે ઊભો રહ્યો. વૈયાંનાં ટોળાં ઉપર આકાશમાં અવનવી ભાતો પડતાં ઊડવા લાગ્યા! આ ટોળાં જબરદસ્ત વાદળોમાં ફેરવાતાં ગયાં. પશ્ચિમ દિશા તરફ ભુજિયા કોઠા તથા જામ-રાવલના પૂતળા તરફ અસંખ્ય વૈયાંની હેરતભરી ઉડાન રોમાંચિત કરતી હતી. સૂર્યાસ્ત

વખતે આ દૃશ્ય જોવા જામનગરનું આ તળાવ ખૂબ જ આકર્ષક જગ્યા છે. આશરે ૨૫૦૦૦ જેટલાં વૈયાંની આ અદ્ભુત ઉડાન લોકોને મોહિત કરી દે છે. પક્ષીઓને ન ઓળખતા નગરજનો પણ અવાચક બની જાય છે. લોકો અવનવી ચર્ચા કરતા સાંભળવા મળે. ૭.૩૦ વાગ્યે જાંબુડાનાં ૪ ઝાડ પર તથા દૂર અન્ય વૃક્ષો પર ઊતરવાનું ચાલુ કરે ત્યારે તેનો કલબલાટ ચાલુ કરી દે છે. નીચે બેઠેલા લોકો પર ચરક પડે છે પણ લોકોને વાંધો નથી. શરૂઆતના અંધારામાં પાળા પર પડેલા ગાંઠિયાના છૂટાછવાયા ઢગલા પર, સૂતા પહેલા મન ભરી જમી લે છે! આ અદ્ભુત દૃશ્ય માણવા પક્ષીનિરીક્ષકોએ જામનગરના આ તળાવની મુલાકાત માર્ચના છેલ્લા અઠવાડિયા વખતે અચૂક લેવી જોઈએ.

જયપાલસિંહ જાડેજા

શ્રી અંબાભુવન, ૮, પટેલ કોલોની, જામનગર-૩૬૧૦૦૮

સારસ વૉચની સાથે સાથે

‘ગુજરાત કાઉન્સિલ ઓફ સાયન્સ સિટી’, ગુજરાત સરકારના ગુજરાત રાજ્યમાં જૈવિક વિવિધતા પ્રોજેક્ટ અંતર્ગત રાજ્યના અનેક જિલ્લાઓમાંથી ૨૯ વિદ્યાર્થીઓને પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. આ પ્રોજેક્ટ હેઠળ રાજ્યના વિવિધ જંગલો અને પર્યાવરણ અંગે તાલીમ આપવાની હોય છે. આ કાર્યક્રમમાં ભાગ લેવા સાયન્સ સિટીના ડૉ. નરોત્તમ સાહુનું આમંત્રણ મળ્યું. અને તા. ૧૦-૪-૧૧ રવિવારના રોજ સવારે ૧૧થી ૧૨.૩૦ દરમિયાન થોળ પક્ષીઅભયારણ્યની મુલાકાત લીધી. આ મુલાકાત દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓને અભયારણ્યનાં પક્ષીઓ અંગે શિક્ષણ આપ્યું અને તેમને પક્ષીઓનું નિરીક્ષણ કરાવવામાં આવ્યું. આ મુલાકાત દરમિયાન થોળ તળાવના નાના બેટ જેવા ભાગમાં ૨૦ સારસ જોવા મળ્યા. તેમાં ૩ અપુખ્ત હતા. તે આરામ કરતાં હતાં અને થોડી વારે બોલતાં હતાં.

જયંત મચ્છર

પ્લોટ નં. ૬૩૭/૨, સેક્ટર-૬, ગાંધીનગર ૩૮૨૦૦૬

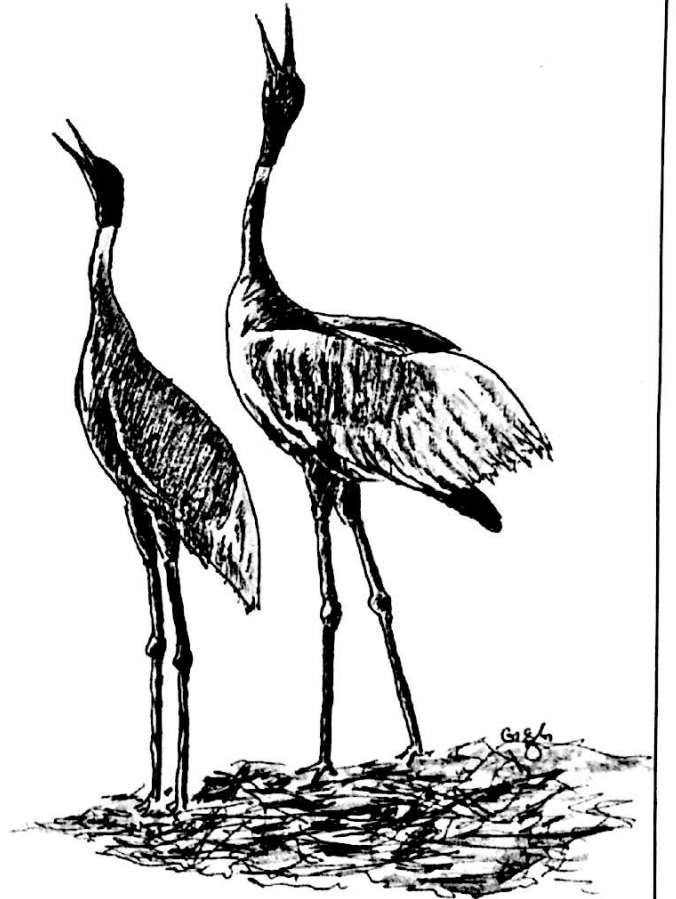
શ્વેતનેણ બુલબુલનું દર્શન

૨૦ માર્ચ '૧૧ના રોજ સાંજે પાંચ વાગે યોગેશભાઈ અને હું પક્ષીનિરીક્ષણ માટે ભાથા પહોંચ્યા. અમે ચાલતા હતા ત્યાં જ એક અવાજ સાંભળી થોભી ગયા. અવાજ શ્વેતનેણ બુલબુલ (White-browed Bulbul)નો હતો. અમે દૂરબીન કાઢી શાંતિથી બેસી ગયા. દસેક મિનિટ પછી બે શ્વેતનેણ બુલબુલ ઝાડીમાંથી બહાર આવી, બેસીને જોરજોરથી બોલવા માંડી. અમે તેની સુંદરતાને બે-ત્રણ મિનિટ માણી ત્યાં બળદગાડું આવતાં તે ઊડી ગઈ. શ્વેતનેણ બુલબુલને આમ ખુલ્લામાં પ્રથમ વાર નિહાળી ખૂબ આનંદ થયો.

પલક ઠાકેર,

સુરત

શું આપે આ વર્ષનું
લવાજમ ભર્યું?

સાબરમતીમાં ભગવી સુરખાબનું ટોળું

૧૭મી ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૧ના રોજ બપોરે ચાર વાગે કચેરીના કામથી કંટાળીને પગ છૂટા કરવા બહાર ફરવા નીકળ્યો. મારી કચેરી વાસણા બંધના પરિસરમાં જ આવેલી છે. ફરતો ફરતો બંધ ઉપર પહોંચ્યો. નદીમાં 'રીવર ફ્રન્ટ'નું કામ પૂરજોશમાં ચાલે છે. નદીના પટની વચ્ચે પાણીમાં દૂરથી ભગવા રંગનું ધાબું દેખાયું. કાયમ નાનું દૂરબીન સાથે જ રાખતો હોવાથી જોયું તો લગભગ પચાસેક ભગવી સુરખાબ (Brahminy Shelduck) તરતી હતી. બીજી થોડી વચ્ચે પટના ખુલ્લા ભાગ ઉપર બેઠી હતી. આટલી મોટી સંખ્યામાં જોવા મળી તેથી આનંદ થયો. બે-ત્રણ દિવસ પહેલાં થોળ તળાવ ગયો ત્યારે પણ બે ભગવી સુરખાબ જોવા મળી હતી.

બેરેજના વિશાળ કમ્પાઉન્ડમાં મોટી સંખ્યામાં ઝાડ છે. આમાંથી નદી તરફના એક ઝૂંડમાં લગભગ ૩૦થી ૩૫ સમડીઓ જોવા મળી. જોડે મોટા થઈ રહેલાં બચ્ચાં પણ જોવા મળ્યાં. આ કમ્પાઉન્ડમાં મોટી સંખ્યામાં સમડી ઝાડની ટોચે માળા બનાવી, ઈંડાં મૂકી, બચ્ચાંને ઉછેરે છે. સમડીઓની ચિચિયારી સતત સાંભળવા મળે છે.

પોરબંદરની મુલાકાત

મારી સરકારી નોકરીના એક ભાગરૂપે તારીખ ૨જી માર્ચે હું પોરબંદર પહોંચ્યો. મારી સાથે બીજા ચાર મિત્રો અને વાહનચાલક પણ હતા. અહીં અમે દરિયાકાંઠાના વિસ્તારમાં ભૂગર્ભજળમાં વધતી જતી ખારાશ તેમજ તે રોકવાના વિવિધ ઉપાયોની જાણકારી આપવાના હેતુથી શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ સાથે તેમજ પોરબંદરની નજીકના એક ગામમાં આસપાસની ગ્રામપંચાયતોના સભ્યો સાથે જાણકારી અભિયાન ગોઠવ્યું હતું.

પોરબંદરમાં અમારો ઉતારો દરિયાકાંઠે સરકારી અતિથિગૃહમાં હતો. ૩જી માર્ચે સવારે ૮ વાગે નજીકના

રતનપુર ગામે પહોંચ્યાં. રસ્તામાં ડ્રાઇવરે વાત કરી કે આપણા ઉતારાની આજુબાજુ ઘણાં પક્ષીઓ આવે છે. જોકે, સવારે જતી વખતે ના દેખાયા પરંતુ બપોરે ત્રણ વાગે પાછા ફરતી વખતે સરકીટ હાઉસને અડીને જ રસ્તા ઉપર દૂરથી સફેદ પક્ષીઓનું ઝુંડ દેખાયું. વાહનચાલકે જણાવ્યું કે, "જુઓ રસ્તા ઉપર બેઠાં છે." લગભગ ૩૦-૪૦ ફૂટ દૂર એણે ગાડી ઊભી રાખી. હું નીચે ઊતર્યો તો આખું ટોળું મારી તરફ એક સાથે કૂચ કરતું ધસી આવ્યું. તેમને રોજ કોઈ દાણા કે અન્ય ખોરાક આપતું હશે અને તેની ટેવ પડી હશે તેવું લાગ્યું. મારા હાથમાં કેમેરો જોઈને નિરાશ થઈ પાછું વળી ગયું. તે ૨૦૦થી ૨૫૦નું ટોળું સફેદ કાંકણસાર (Oriental White Ibis)નું હતું. મને ખૂબ જ આશ્ચર્ય થયું. વાહનોવાળા રસ્તા ઉપર, ઘોંઘાટની વચ્ચે આ રીતે ભયમુક્ત ફરતું આટલું મોટું ટોળું મેં પહેલી વાર જોયું.

સામાન્ય રીતે થોળ તળાવ અવારનવાર જઈ ત્યારે ઝાડ ઉપર સફેદ કાંકણસાર જોવા મળી જાય. પણ આ રીતે સમૂહમાં આટલી નજીકથી તેમજ જાહેર રસ્તા ઉપર પ્રથમ વાર જોઈ.

બીજે દિવસે સવારે લોકો દ્વારા નખાતા ચણની જગ્યામાં ફરીથી સફેદ કાંકણસાર જોઈ. સાથે સાથે લગભગ ૮૦થી ૧૦૦ના ઝૂંડમાં મોટા ગડેરા (Black-tailed Godwit) પણ જોયા. કબૂતરો તો હોય જ.

આ બાબતે મારા પોરબંદરના તસવીરકાર મિત્ર તેમજ પક્ષીનિરીક્ષકને પૂછ્યું તો તેમણે પણ જણાવ્યું કે પંખીઓની બાબતમાં પોરબંદર સમૃદ્ધ છે. ઉપરાંત તેમના જણાવ્યા અનુસાર ચકલીઓની પણ મોટી સંખ્યા પોરબંદરમાં જોવા મળે છે.

મલય દવે

જે-૨૦૧, કનકકલા-૨, ૧૦૦ ફૂટ રોડ, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૧૫

ચકલી અને સફરખોરો

સવારે ઘર પાસે ફોન પર વાત કરતા પક્ષીનો

અવાજ સાંભળ્યો. આમતેમ ફાંફા માર્યા તો અદ્ધર વીજળીના તાર પર સક્કરખોરાને (Purple Sunbird) બેઠેલો જોયો. ભૂરો રંગ ખૂબ જ સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. ત્રણ ચાર વખત તેણે અવાજ કર્યો. બરાબર મારી બાજુના ઘરના પ્રાંગણમાંથી બીજો અવાજ આવ્યો. આછા કથ્થાઈ રંગની તેની માદા હતી. પ્રાંગણની જાળી પર માદા બેઠી અને તાર પર નર. બંનેએ સામસામી અવાજ કર્યા. ચાર પાંચ વખત અવાજ કર્યા પછી માદા ચકલી ત્યાં આવી પહોંચી. તેણે પણ અવાજ કર્યો અને ત્રણ નર અને એક માદા ચકલી ભેગાં થયાં. પાંચેય ચકલીઓએ અવાજ કરી સક્કરખોરાની આસપાસ ઊડાઊડ કરી અને સક્કરખોરા (નર-માદા બંને)ને ત્યાંથી ઊડાડી મૂક્યા. પડોશીના પ્રાંગણમાં વાતાનુકૂલન યંત્રના પંખાની બાજુમાં થોડું ઘાસફૂસ મેં જોયું. ચકલી માળો બનાવતી હશે એટલે સક્કરખોરાને ભગાડ્યો હશે તેમ માન્યું, પણ ખાસ કંઈ સમજાયું નહિ. બીજા દિવસે પણ આવું જ બન્યું. પછી સક્કરખોરાની જોડી એક પણ વખત આવી નથી.

કાગાવલોકન

બેંકમાંથી પૈસા ભરી પાછો ફરતો'તો ને મારી બાઈક પાસે સિંગદાણા પડેલા જોયા. ખિસકોલી બે દાણા લઈને ઝાડના થડ પર ચઢી ને તરત જ કાગડો આવી પહોંચ્યો. બંને જણની ડાળી પર પકડદાવ રમતા હોય એમ દોડાદોડ થઈ. ખિસકોલીએ આખરે દાણા ફેંકી દીધા અને કાગડો એ ખાઈ ગયો.

દર્શન જરદોષ
સ્વયંસેવક, નેચર ક્લબ, સુરત

વઢવાણના તળાવ પર પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૧૩ ફેબ્રુ. '૧૧ના રોજ વિશાલ ખાડીના કાર્યક્રમ બાદ બપોરના ૨.૩૦ કલાકે વડોદરાના ભાઈશ્રી કાર્તિક ઉપાધ્યાયે મને વડોદરા સુધીની 'લીફ્ટ' આપી.

વચ્ચે અમે ડભોઈ ચા પીવા રોકાયા. કાર્તિકભાઈના જણાવ્યા મુજબ બાજુમાં જ વઢવાણનું તળાવ છે, તો જઈ શકાય. મેં કહ્યું, "ઘણા વખતથી ઇચ્છા તો છે તો ચાલો લટાર મારીએ." નીચે મુજબ પક્ષી નિરીક્ષણ કર્યું.

તળાવની પાળ પરથી સુંદર દૃશ્ય દેખાયું. એક વનકર્મી, અમારી સાથે હતા. પાણીમાં થોડાં ભગતડાં (Common Coot) અહીંતહીં તરી રહ્યાં હતાં, પરંતુ વનકર્મીના જણાવ્યા મુજબ સંખ્યા ઓછી હતી. પાણીની વચ્ચે એક મત્સ્યભોજ (Osprey) બેઠો હતો. આગળ વધતા જમણી બાજુનાં ડાંગરના ખેતરમાં લગભગ ૨૫થી ૩૦ ગાજહંસ (Greylag Goose)નું ટોળું ચરતું દેખાયું. આગળ પાણીમાં બેટ જેવો ભાગ છે, ત્યાં ૩૦થી ૪૦ ભગવી સુરખાબ (Brahminy Shelduck), ૨૦થી ૨૫ નકટા (Comb Duck), લગભગ ૩૫-૪૦ ગયણા (Northern Shoveller) વગેરે જોવા મળ્યાં. તેમની ઉપર એક પાનપટ્ટાઈ (Western Marsh Harrier) ઊડાઊડ કરીને આખા ટોળાને ખલેલ પહોંચાડતી હતી. શિકારમાં ક્યાંય લાગ નહોતો મળતો.

આ બાજુ કાંઠા પર ૪થી ૫ કાબરી કારચિયા (Tufted Pochard), ૨ ચેતવા (Garganey) અને વચ્ચે એક નડી બગલો (Purple Heron) બેઠા હતાં. બીજી તરફ ચાર-પાંચ ચમચા (Eurasian Spoonbill) પાણીમાં ચાંચ નાંખી ડાંગરના ખેતરમાં મજૂરો રોપણી કરે તે રીતે આગળ વધ્યે જતા હતા.

તા. ૪-૩-૧૧ના રોજ રાજકોટ મારા સ્નેહી જયભાઈ સાથે ન્યારી-૧ પર જવાનું થયું. ત્યાં રાજકોટની ભાગોળે મયૂરનો મધુર ગેહકાટ સાંભળવા મળ્યો. તળાવની આ બાજુના ભાગ પર ચાર-પાંચ મોરનું ટોળું ચણ ખાતું જોવા મળ્યું. એકાદ ટિટોડી (Red-wattled Lapwing) અને એક તેતર (Grey Partridge) સાથે આપતા હોય એમ લાગ્યું. ટીલિયા (Ruff)નું એક ટોળું લગભગ ૫૦-૬૦ની સંખ્યામાં વારંવાર ત્યાં મોર પાસે

નીચે ઊતરે, વળી ૧ મિનિટ બાદ પાછું ઊડે, આમ વારંવાર કરતું જોવા મળ્યું. પાણી તરફના ભાગમાં ૬૦-૭૦ વણઓળખાયેલી વાબગલી (Tern) એક જ જગ્યા ચકરાવો લેતી અને એક પથ્થર પાસે ઊડાડાડ કરતાં જોઈ. શું ત્યાં તેમના માળા હશે? તળાવમાં માત્ર એક સફેદ પેણ (Great White Pelican) દૂર તરતી હતી.

તા. ૧૦ માર્ચ, ૨૦૧૧ના રોજ સવારના ૭.૩૦ વાગે ખોડિયાર બંધ તરફ જતાં એક ખાંચો પડે છે, ત્યાં કાંઠલાવાળી નાની ઢોંગીલી (Little Ringed Plover) અને તેમનાં નાનાં બચ્ચાં, લગભગ ૧૦ની સંખ્યામાં જોવા મળ્યાં.

આ વિસ્તારમાં ખાસ કરીને ભોંચકલી (Ashy Crown Sparrow-Lark) ઘણીબધી, વારંવાર જોવા મળે છે. આજે લગભગ ૧૫થી ૨૦ની સંખ્યામાં હતી.

આગળ જતા એક ખેતર પાસે ચાર-પાંચ નાના ચંડૂલ (Sykes's Lark) ચણતા જોવા મળ્યાં. ડેમ પાસે વનકૂટિમાં ઉપરના ભાગે અબાલીએ (Dusky Crag-Martin) ઈંડાં મૂકી દીધાં હતાં. સામેના તટ પર ૨૦ની સંખ્યામાં કેંચીપૂંછ તારોડિયા (Red-rumped Swallow) બેઠેલા જોયા.

પાછા ફરતા રસ્તામાં ઝાડ પર એક ઝીણકો લક્કડખોદ (Brown-capped Pigmy Woodpecker) ઊડીને બેસતો અને ઝાડની ડાળીએ ચકરાવા લેતો જોયો.

અજિત ભટ્ટ

ઠે. બસ ડેપોની પાસે, સરદારનગર-૧,
"ભારદ્વાજ" મુ. ધારી-૩૬૫૬૪૦

કાબરા કશ્યાની અવલોકન નોંધ

તા. ૧૫ ફેબ્રુઆરી, '૧૧ના દિવસે ડાંગના મહલથી નીકળી આહવા જતા રસ્તામાં જીવડાં પકડવામાં તલ્લીન કાળા રંગના પક્ષીને જોયું. ધ્યાનથી જોતાં તે કાબરા કશ્યા (Pied Flycatcher-Shrike)ની

માદા હોય તેમ જણાયું. માથું, પીઠ કાળાશ પડતા છીંકણી રંગનાં, ચાંચ-પૂંછડી કાળા, ગળાથી લઈ પેટ સુધીનો ભાગ સફેદ, પીઠ પર બન્ને બાજુ સફેદ રંગની ધારીઓ, જે અંગ્રેજી 'V' જેવો આકાર ઉપસાવતી હતી. સંદર્ભ ગ્રંથ તપાસતા એ વાત સ્પષ્ટ થઈ કે, જે પક્ષી જોવા મળ્યું હતું તે કાબરા કશ્યાની માદા હતી. (નરને માથું, પીઠ, ગાલ કાળા હોય છે.) અહીં આશ્ચર્ય જરૂર થયું કે, લગભગ પક્ષીવિહોણા આ પ્રદેશમાં અચાનક રણ વચ્ચે વીરડી ક્યાંથી ફૂટી નીકળી!

રેખાળી ચુગડ

૨૧ ફેબ્રુઆરી '૧૧ના દિવસે ગાંધીનગર જિલ્લાના માણસા તાલુકાના સાબરમતી નદીના કિનારે આવેલ વરસોડા ગામ પાસે કોતરમાં પક્ષીનિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો, એ દરમિયાન એક કાગડો ચીબરી જેવા પક્ષીને ચાંચ મારી હેરાન કરી રહ્યો હતો. તેની ચીસો સાંભળી

રેખાળી ચુગડ
ચિત્ર સૌજન્ય : સી.ઈ.ઈ.

મારું ધ્યાન એ તરફ ગયું. તેનો અવાજ ચીબરીથી ભિન્ન હતો. એ પક્ષીની નજીક ગયો તો કાગડો તે પક્ષીને છોડી ત્યાંથી ભાગી છૂટ્યો. નજીક જઈ જોયું તો એ ચુગડ જેવું પક્ષી જણાયું. તેના રાખોડી શરીર પર કાળી ઉભી રેખાઓ હતી. તથા પાંખ ઉપર આગળની ધારે ખભાથી લઈ કેડ સુધી ઊભો સફેદ પટ્ટો હતો.

સંદર્ભ ગ્રંથો તપાસતાં રેખાળી ચુગડ (Pallid Scops-Owl) હોવાનું જણાયું.

રજની ત્રિવેદી

૨૨-સી, મંગલદીપ ફ્લેટ, જોધપુર ગામ પાસે, અમદાવાદ-૧૫

જામનગરની આસપાસ પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૧૧-૫-૧૧ના રોજ અશ્વિન ત્રિવેદી સાથે વાલસુરાની આસપાસનાં મીઠાનાં અગરોની મુલાકાત લીધી. ત્યાં નાની વાબગલી (Little Tern)ના ચાર માળા નોંધ્યા, જેમાંથી ત્રણ માળામાં ત્રણ-ત્રણ ઈંડાં અને એક માળામાં એક ઈંડું હતું. નજીકમાં જ ગજપાંઉ (Black-winged Stilt)નો એક માળો જોયો જેમાં ચાર ઈંડાં હતાં.

તા. ૧૧-૫-૧૧ના રોજ અશ્વિન ત્રિવેદી સાથે બેડી બંદર પાસેના વિસ્તારની મુલાકાતમાં પાનલવા (Painted Snipe)ની એક જોડ ત્રણ બચ્ચાં સાથે જોઈ.

તા. ૨૦-૫-૧૧ના રોજ અશ્વિન ત્રિવેદી અને સ્વદીપસિંહ જાડેજા સાથે ખારાબેરાજા બંધની મુલાકાત લીધી. અહીં નીચે મુજબનાં પક્ષીઓ જોયા.

મોટાં હંજ (Greater Flamingo)	૫૦૦+
નાનાં હંજ (Lesser Flamingo)	૩૦૦+
ગુલાબી પેણ (Great White Pelican)	૬૦
રૂપેરી પેણ (Dalmatian Pelican)	૪
ભગતડું (Common Coot)	૫૦૦+
નાની ડૂબકી (Little Grebe)	૫૦
મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe)	૫
ચમચો (Eurasian Spoonbill)	૪
પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork)	૪૦
કાળીડોક ઢોંક (Black-necked Stork)	૧
નીલ જલમુરઘો (Purple Moorhen)	૩૦
કબૂત બગલો (Grey Heron)	૫
રાત બગલો (Black-crowned Night- Heron)	૨
દરિયાઈ બગલો (Western Reef Egret)	૩
સફેદ કાંકણસાર (Black-headed Ibis)	૩
શ્યામશિર ધોમડો (Black-headed Gull)	૧

કૈંચીપૂંછ વાબગલી (River Tern)	૧
મોટી વાબગલી (Caspian Tern)	૧
નાનો કાજિયો (Little Cormorant)	૨૦
વચેટ કાજિયો (Indian Shag)	૧૦૦+
મોટો ચકવો (Great Stone Plover)	૩
કાળાપગ કીચડિયો (Little Stint)	૮
મોટો ગડેરો (Black-tailed Godwit)	૬
કાંઠલાવાળી નાની ઢોંગીલી (Little Ringed Plover)	૧
કાબરો કલકલિયો (Pied Kingfisher)	૧
ટીલિયાળી બતક (Spot-billed Duck)	૫૦
મોટો બગલો (Large Egret)	૧
દેવચકલી (Indian Robin)	૧
મોટો ચંડૂલ (Crested Lark)	૨

ડૉ. મૌલિક વડ

દ્વિતીયોલોચ વિભાગ, ભાવનગર મેડિકલ કોલેજ, ભાવનગર-૩૬ ૪૦૦૧

નાના રણની મુલાકાત

તા. ૫-૨-૧૧ના રોજ ડૉ. રાજલબેન ઠાકર તથા હું કચ્છના નાના રણમાં ખાસ તો ટિલોર (Houbara) જોવાના હેતુથી ગયા. બજાણાથી પ્રતાપભાઈ જોડાવાના હતા. અમદાવાદથી સવારે ૫.૪૫ વાગ્યે નીકળી ૭.૩૦ વાગ્યે અમે બજાણા પહોંચી ગયા. અહીંથી અમે રણમાં દાખલ થયા. સવારે અમે બે ટિલોર, મોટો કાળો ઝુમ્મસ (Greater Spotted Eagle), શાહી ગરુડ (Imperial Eagle), બદામી રણગોધલા (Chestnut-bellied Sandarouse), રૂપેરી પેણ (Dalmatian Pelican) અને ઘણાં બધાં નાનાં હંજ (Lesser Flamingo) જોયા. પછી અમે વચ્છરાજ બેટ પર જવાનું નક્કી કર્યું. અહીં અમે રણચંડૂલ (Greater Hoopoe Lark) જોયો. વચ્છરાજના મંદિરમાં દર્શન કરી પાછા બજાણા આવ્યા. ચા-નાસ્તો પતાવી, જરૂરી પરવાનગી મેળવી ફરી રણમાં દાખલ થયા. બપોરના ૩.૦૦ થયા હતા. અમે બે

રેખાળી ચુગ્ગડ (Pallid Scops Owl) જોયા. રાત્રે ૮.૩૦ વાગે ઘરે પહોંચ્યા.

આક્રિત્ય રોય

૨ બી, હેરિજ સોસાયટી, એ.એમ.એ. સામે, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-૧૫

સગાઈમાં બૈકલ કસ્તૂરાની નોંધ

તા. ૧૯, ૨૦ માર્ચ '૧૧ના રોજ સગાઈ, રાજપીપળાની આસપાસ પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. સવારમાં જ સગાઈ ગેસ્ટહાઉસની સામે જ મારા મિત્ર ડૉ. જયેશભાઈ અને મહમંદભાઈ જત દૂધરાજ (Asian Paradise Flycatcher)ની 'ફોટોગ્રાફી' કરી રહ્યા હતા. ત્યાં મહમંદભાઈની નજર એક અજાણ્યા પક્ષી પર પડી. જયેશભાઈએ તેની તસવીર લીધી અને ઊંચિટનાં પુસ્તકમાં જોતા તેને બૈકલ કસ્તૂરા (Eyebrowed Thrush) તરીકે ઓળખ્યું. ગુજરાતમાં નવા પક્ષીને જોતા ખૂબ આનંદ થયો. જો કે, કચ્છમાં આ પૂર્વે તેની નોંધ થઈ છે.

સગાઈમાં ક્યાંય આદિવાસી બાળકો શિકાર કરતા હોય તેવું ન લાગ્યું. પક્ષીઓ નિર્ભયતાથી નજીક આવવા દેતાં હતાં. ભીમરાજ (Racket-tailed Drongo) તો ગામની શેરીમાં તમને ઊડતા જોવા મળી જાય. પીળી ચોટીલી રામચકલી (Black-lored Tit) સામાન્ય જણાઈ. જાણે હિમાલયના કોઈ ગામડામાં પક્ષીનિરીક્ષણ કરતા હોય તેવું લાગ્યું. રાત્રે વનઘુવડ (Mottled Wood Owl)ના અવાજ આખી રાત આવતા હતા. જંગલ ચીબરી (Jungle Owlet) 'ગેસ્ટ હાઉસ'ની બાજુમાં જ આખી રાત બોલતી રહી.

મુકેશ એન. ભટ્ટ,

સ્વયંસેવક, નેચર ક્લબ, સુરત

ગાંધીનગરમાં પરદેશી સાંસાગર

તા. ૩૦-૧-૧૧ના રોજ અમે ગાંધીનગરના ઇન્દ્રોડા પાર્કની પાછલા ભાગમાં આવેલી સાબરમતી નદીના પટમાં બપોરે લગભગ ૧.૩૦ કલાકે પક્ષીદર્શન કરી રહ્યા હતા ત્યારે અચાનક જ અમારું ધ્યાન

આકાશમાં ઊડતા એક શિકારી પક્ષી તરફ ગયું. ગોળાકાર ચક્કર લગાવતા આ શિકારી પક્ષીને અમારા કેમેરામાં કંડારવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો. તસવીર લીધા બાદ આ પક્ષી વિશે 'ફ્લિલ ગાઈડ'માં તપાસ કરતા આ પક્ષી પરદેશી સાંસાગર (Booted Eagle) નીકળ્યું.

તે દિવસે અમે કંઠીલો ચુગ્ગડ (Collared Scops owl), મોટો ચંડૂલ (Common Crested Lark), ભોંય ચકલી (Ashy-crowned Sparrow Lark), તલિયો હોલો (Spotted Dove), સમડી (Black Kite), મધિયો બાજ (Oriental Honey Buzzard), હરિયલ (Yellow-footed Green Pigeon), ચકવો (Stone-Curlew) વગેરે પક્ષીઓ નિહાળ્યા હતાં.

જડેજા તીર્થરાજસિંહ,

બ્લોક નં. ૨૮/૪, "છ" ઘઈપ, સેક્ટર-૨૧, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૧

કેબા નીશાદ

બ્લોક નં. ૧૧૯/૧ "ચ" ઘઈપ, સે. ૨૧ ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૧

કાગડા ટેટા પણ ખાય છે

તાજેતરમાં દીવમાં કાગડા (House Crow)ને વડના ઝાડ પરથી ટેટા ખાતા જોયા. થોડી નવાઈ લાગી. આ અગાઉ ગિરનારી કાગડાને ટેટા ખાતા જોયા હતા, પણ દેશી કાગડાને આવું કરતા પહેલી વાર જોવા મળ્યું. ચાતક :

રાજકોટથી ૨૨ કિ.મી. દૂર કાલાવડ રોડ પર ખીરસરા વીડીમાં સવારે ૮ કલાકે ૧ ચાતક જોવા મળ્યું.

રાજદીપસિંહ ઝલા

૩૮/૮, 'રામનિવાસ', પર્લકુટી સોસાયટી,

નાના મવા રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧

ગીધસંરક્ષણ માટે ગુજરાત-પ્રવાસ

દરમિયાન કચ્છના અમારા વિહંગ

મિત્રો

૪-૦૬-૧૧ના રોજ કચ્છના જખૌ પાસેના પ્રજવ

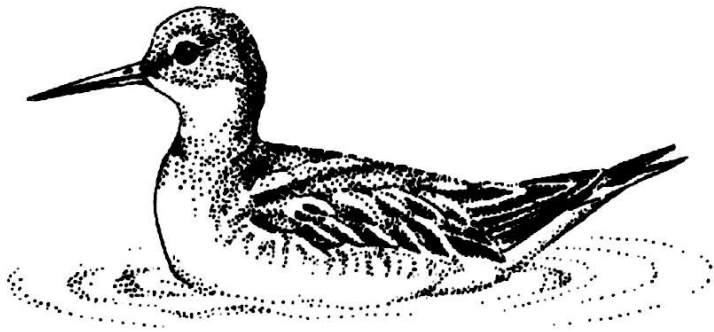
વિસ્તારમાં સવારે ૯.૪૦ વાગ્યે ૫ બદામી રણગોધલા (Indian Courser) ગાડીની આગળ દોડતા જોયા. ત્યાં જ ઘોરડ (Great Indian Bustard) ને પણ મન ભરીને જોવાનો મોકો મળ્યો.

એ જ દિવસે નારાયણ સરોવર પાસેના પીપર ગામની નજીક બી.એસ.એફ.ની એક 'બોર્ડર ઓબ્ઝર્વેશન પોસ્ટ' પાસે વગડાઉ બટાવડા (Chestnut-bellied Sandgrouse)નું કુટુંબ જોયું. અમારી હાજરીથી ગભરાઈને નર-માદા સતત બચ્ચાંની આજુબાજુ રહી રક્ષણ પૂરું પાડતાં હતાં.

૪-૦૬-૧૧ના રોજ રાત્રિ દરમિયાન ફુલાય ગામ પાસે રણ દશરથિયું (Desert Nightjar) જોયું. ગાડીની બત્તીમાં થોડા સમય સુધી બેસી રહ્યું.

ચંચળ સાથે પ્રથમ મુલાકાત

તા. ૦૪-૦૬-૧૧ના રોજ બપોરે ૨.૪૫ વાગ્યે કચ્છના નારાયણ સરોવરમાં પાણીના ખાબોચિયામાં પંખીઓના ટોળાને જોવા ઊભા રહ્યા હતા. આ ટોળામાં મોટાં હંજ (Greater Fiamingo), ધોળી કાંકણસાર (Oriental White Ibis), ચમચા (Eurasian Spoonbill), ઊલટીયાંચ (Pied Avocet), દરિયાઈ બગલો (Western Reef Heron) વગેરે પોતાનો ખોરાક શોધવામાં મગ્ન હતા, ત્યારે અચાનક રસ્તાની જમણી બાજુના નાના ખાબોચિયામાં તુતવારી જેવાં બે પંખી જોયા. દૂરબીનથી જોતા કંઈક અલગ જ લાગ્યું.

ચંચળ
ચિત્ર સૌજન્ય : સી.ઈ.ઈ.

પુસ્તક જોતા ખબર પડી કે એ ચંચળ (Red-necked Phalarope) હતાં, જે પ્રજનનકાળના પોષાકમાં હતાં. ચંચળને નિહાળતાં હતાં ત્યારે બીજા બે ચંચળ એ ખાબોચિયામાં આવ્યાં, જેમાંથી એક બિનપ્રજનનકાળના પોષાકમાં અને બીજું તરુણ (Juvenile) જણાતું હતું. આમ એક જ સ્થળે ચંચળના ત્રણેય સ્વરૂપ જોવા મળ્યાં. ચંચળ સાથે આ મારી પ્રથમ મુલાકાત હતી.

વિરલ પ્રજાપતિ
સ્વયંસેવક, નેચર ક્લબ સુરત

વટામણ પાસે સારસની જોડી

૧૯મી માર્ચ ૧૧ હોળીના દિવસે હું મારા વતન વડોદરા જઈ રહ્યો હતો ત્યારે વટામણ ગામ પાસે સી.એન.જી.ના પંપની નજીક ખેતરમાં સારસની એક જોડ જોઈ. આ પંપ વટામણથી બગોદરા તરફ ૯ કિ.મી. દૂર છે. ૨૧મી માર્ચના રોજ વળતી મુસાફરી વખતે પણ કદાચ આ જ જોડી જોઈ. બંને દિવસે સમય સવારનો ૧૧.૦૦થી ૧૨.૩૦ની આસપાસનો હતો.

નિરલ દેસાઈ

જામનગરમાં રેતિયો લટોરો

તા. ૯-૧-૧૧ના રોજ જામનગરમાં રેતિયો લટોરો (Rufous-tailed Shrike) જોયો. શિયાળાની સુંદર સવાર હતી અને પક્ષીએ મને તસવીર લેવાનો પૂરો મોકો આપ્યો.

ઘેવત હાથી,

એ/૩, પ્રતિક્ષા એપા., શ્યામલ ચાર રસ્તા, અમદાવાદ-૧૫

કચ્છમાં રેખાળી ચુગ્ગડ

રેખાળી ચુગ્ગડ (Pallid Scops Owl) એ કચ્છમાં શિયાળુ મુલાકાતી છે. ૧૯૭૧માં બી.એન.એચ.એસ. દ્વારા કુંવરબેટ પાસે તેને પગમાં કડી પહેરાવવામાં આવી હતી. બે વર્ષ પહેલા શ્રી વૈભવ મિશ્રાએ તેને ચહકળો વિસ્તારમાં જોઈ હતી. ૨૪

જાન્યુ'૧૧ના રોજ શ્રી પ્રવીણ ડાંગેરાએ ભિરંડિયારા પાસે આ પક્ષીને રસ્તાની બાજુમાં ઘવાયેલી હાલતમાં જોયું (મોટે ભાગે વાહન અકસ્માતથી) અને મને સોંપ્યું. અત્યારે તેના સ્વાસ્થ્યમાં ઘણો સુધારો થઈ રહ્યો છે.

હું આ યુગ્ગડને દિવસમાં બે વાર બકરીનું માંસ ખવડાવું છું. તે સમયે મને તેનામાં ખૂબ સ્ફૂર્તિ દેખાય છે. મારી પાસે 'રેકર્ડેડ' યુગ્ગડનો અવાજ હું વગાડું તો તે તરત એ દિશામાં જુએ છે. હું લોનમાં ખવડાવતી વખતે તેનું નિરીક્ષણ કરતો હોઉં ત્યારે તે 'કમ્પાઉન્ડ'માં આવેલા સરૂ(Casurina) ઉપર ચડી જાય છે ને પછી નીચે ઊતરે છે. તેના ઉડાનની આ પ્રગતિ જોઈ ૩-૪ દિવસમાં જ અમે તેને બન્નીમાં છોડી આવી શકીશું તેમ લાગે છે.

જુગલકિશોર સિવારી

સી.ઈ.ડી.ઓ., પો. મોટી વિરાણી, તા. નખત્રાણા, કચ્છ-૩૭૦૬૬૫

થોળમાં શ્વેતપીઠ કીચડિયા

પ્રજનન પોશાકમાં

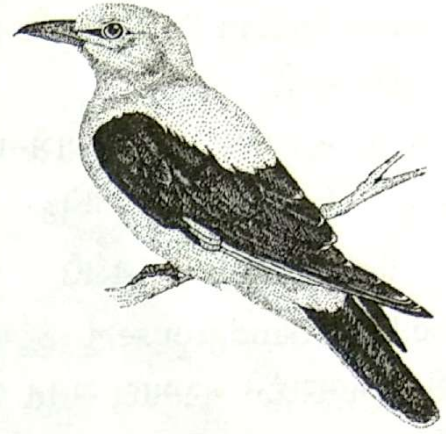
તા. ૧-૫-૧૧ના રોજ અમે થોળની આસપાસ પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. મોટા ભાગના વિસ્તારમાં પાણી સુકાઈ ગયું હતું. છીછરા પાણીના એક નાના વિસ્તારમાં ૧૦ શ્વેતપીઠ કીચડિયા (Curlew Sandpiper) જોયા. તેઓ વળતા પ્રવાસમાં હશે તેમ લાગ્યું. ૧૦માંથી ૪ પક્ષીઓ પ્રજનન પોશાકમાં, ૪ અપૂર્ણ પ્રજનન પોશાકમાં અને બાકીના ૨ શિયાળુ પોશાકમાં હતા. અમારા માટે થોળમાં આ સારું અને અદ્ભુત અવલોકન રહ્યું. આ પહેલા થોળમાં માર્ચ ૨૦૦૮માં શ્વેતપીઠ કીચડિયા અને કાળાપેટ કીચડિયા (Dunlin)ને શિયાળુ પોશાકમાં નોંધેલા, જે એક મહિનાથી વધારે સમય સુધી રોકાયા હતા.

મિતલ પટેલ, કુનાન નાયક

એલ-૪૦૨, સેક્ટર-૭, સનસીટી, એસ.પી. રિંગ રોડ, બોપલ, અમદાવાદ-૫૮

૨૦૨, સંજવન એપાર્ટમેન્ટ, નહેરૂ ફાઉન્ડેશન સામે, બોડકદેવ, અમદાવાદ-૧૫

પીળક

ચિત્ર સૌજન્ય : સી.ઈ.ઈ.

આમ તેતરોનું નિરીક્ષણ કરતો હતો ત્યાં તો આંબાવાડીનો ખાસ વસવાવાળો પંખી પીળક પોતાના "પીઉ પોપી પીઉ" જેવા અવાજની સીટી દેવા લાગ્યો. તેની આ સીટીએ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું તો તે આંબાના પાંદડા નીચેથી કાંઈ જીવાત શોધતો બોલતો હતો એમ મને સમજાયું. પીળક આખો દિવસ ચારાની શોધમાં રહેતો હોવાથી એક વૃક્ષ પર લાંબો વખત વિતાવતો નથી. શોધ પૂરી થતા તરત બીજા વૃક્ષ ઉપર ઊડી ગયો. તે સમયે તેણે તડકામાં પોતાના પીળા અને કાળા રંગની જે ઝલક બતાવી તે કદી વિસરાય તેમ નથી. એવામાં તેની માદાએ પણ પોતાની હસ્તી "કરરર" અવાજ કરી એક ડાળેથી ઊડીને બીજી ડાળી ઉપર બેસતા બતાવી આપી. પણ તેનો રંગ નર પીળક જેટલો ઘેરો પીળો તથા કાળો દેખાયો નહીં બલ્કે પીળાશ પડતો લીલો હતો અને છાતીએ ઊભી લીટીઓ વરતાતી હતી. પીળકને અંગ્રેજીમાં 'મેંગોબર્ડ' અથવા 'ગોલ્ડન ઓરીઓલ' પણ કહેવામાં આવે છે. આથી સમજી શકાય કે તેનો વસવાટ ઘાટી વનરાજી અને આંબાવાડીમાં છે. તેની ખાસિયત એ છે કે એક વૃક્ષ ઉપરથી ઊડીને બીજા વૃક્ષ ઉપર જાય ત્યારે સીધો ઊડતો નથી. પીળક તો આપણું રૂપના અંબાર સમું પંખી.

પ્રદ્યુમ્ન કંચનરાય દેસાઈ

સ્ત્રોત : પંખીમેળો ભાગ ૧, પ્રથમ આવૃત્તિ (૧૯૭૫)

વર્ષ ૨૦૧૦-૨૦૧૧ દરમ્યાન કચ્છના નાના રણમાં શિકારી પક્ષીઓની કેટલીક અગત્યની નોંધ

ઑક્ટોબર ૨૦૧૦થી એપ્રિલ ૨૦૧૧ દરમ્યાન મારી શિકારી પક્ષીઓની કેટલીક અગત્યની નોંધ નીચે મુજબ છે.

લાલપગ શાહિન (Amur Falcon)

તા. ૧૭-૨-૧૧ના રોજ સાંજે ૬.૩૦ વાગ્યાની આસપાસ કચ્છના નાના રણની મુલાકાત વખતે મેં એક લાલપગ શાહિન જોયું. તેનું નાનું કદ, કેસરી ચાંચ અને પગ, ઘેરું રાખોડી અને રેખાંકિત ઉપરનું શરીર તથા પટ્ટાવાળું પેટાળ ઓળખ માટે પૂરતાં હતાં. ઉડાન વખતે તેની પાંખોની ઘેરી કિનારી પણ સ્પષ્ટ જોઈ. તા. ૨૪-૪-૧૧ના રોજ સવારે ૮ વાગ્યાની આસપાસ નવલખીની (મોરબીથી ૪૫ કિમી) મુલાકાત વખતે મેં બે આમુર શાહિન વીજળીના તાર પર બેઠેલા જોયા, જેમાં એક માદા અને બીજું અપુખ્ત જણાયું. તેઓ ઓછા શરમાળ હોવાથી તેમની સારી તસવીરો લઈ શક્યો.

આમુર શાહિન તેના પ્રવાસમાં જતી વેળાએ તેમજ વળતી વખતે ગુજરાતની મુલાકાત લે છે. જો કે, એપ્રિલ-મે દરમિયાન ગીર અને ડાંગના જંગલમાં તેની નોંધ થયેલી છે (વિહંગ).

નાનો ટીસો (Common Buzzard)

કચ્છના નાના રણના પશ્ચિમ ભાગમાં નાના ટીસાની શિયાળુ મુલાકાતની છેલ્લા બે વર્ષની મારી નોંધ નીચેના કોષ્ટક મુજબ છે.

તારીખ	સંખ્યા	સાથી પક્ષીનિરીક્ષક
૫-૧૨-૧૦	૬	રોહિત ગણપુલે
૨૯-૧૨-૧૦	૪	
૨-૧-૧૧	૧	
૮-૧-૧૧	૬	ડૉ. મૌલિક વડુ, અશ્વિન ત્રિવેદી, એસ. પી. જાડેજા

૬-૨-૧૧ ૩ અમિત ગણપુલે

૧૭-૨-૧૧ ૧

ઉપરોક્ત અવલોકનો પરથી જણાય છે કે, નાનો ટીસો એ કચ્છના નાના રણમાં નિયમિત શિયાળુ મુલાકાતી છે. નાના વિસ્તારમાં એક સાથે છ પક્ષીઓ બે વખત નોંધાવા એ અસામાન્ય બાબત કહી શકાય કારણ કે, મોટે ભાગે તેઓ જૂથમાં જોવા મળતાં નથી.

શિયાળુ સાંસાગર (Booted Eagle)

શિયાળુ સાંસાગર એ ગુજરાતમાં નિયમિત શિયાળુ મુલાકાતી છે. કચ્છના નાના રણના પશ્ચિમ ભાગમાં મારી કેટલીક નોંધ નીચે મુજબ છે.

તારીખ	સંખ્યા	સાથી પક્ષીનિરીક્ષક
૨૧-૧૧-૧૦	૨	અશોક મશરૂ
૨-૧-૧૧	૧	
૬-૨-૧૧	૧	
૨૭-૩-૧૧	૧	

શિયાળુ ટીસો (Long-legged Buzzard)

શિયાળુ ટીસો એ કચ્છના નાના રણમાં પ્રમાણમાં ઓછું દેખાય છે. તેની નોંધ નીચે મુજબ છે.

તારીખ	સંખ્યા	સાથી પક્ષીનિરીક્ષક
૪-૧૧-૧૦	૧	
૮-૧૧-૧૦	૧	
૨૯-૧૨-૧૦	૧	
૯-૧-૧૧	૧	

ડૉ. મૌલિક વડુ,
અશ્વિન ત્રિવેદી,
એસ. પી. જાડેજા

બાદશાહ શકરો (Eurasian Sparrowhawk)

બાદશાહ શકરો એ કચ્છના નાના રણના વેણાસર વિસ્તારમાં નિયમિત દેખાય છે. તા. ૪-૧૧-૧૦, ૨૫-૧૨-૧૦ અને ૬-૨-૧૧ના રોજ અહીં એક પક્ષી નોંધ્યું.

શિકારી પક્ષીઓની જોવા મળતી સારી સંખ્યાના કારણે કચ્છનું નાનું રણ એ પક્ષીનિરીક્ષણ અને તસવીરકળા માટે અદ્ભુત સ્થળ છે.

નાની લરજી (Lesser Kestrel)

તા. ૨૫-૧૨-૧૦ના રોજ સવારે ૮ વાગ્યાની આસપાસ કચ્છના નાના રણની મુલાકાત વખતે મેં લરજીની એક જોડ જોઈ જે લરજી (Common Kestrel) કરતા અલગ જણાતી હતી. નરનું માથું રાખોડી પડતું આસમાની રંગનું હતું અને તેમાં આંખ અને મૂછ પાસે કોઈ કાળી રેખા ન હતી. તેનું કદ અને ચાંચ પણ નાનાં હતાં. તેની છાતી પર ચોખ્ખી રેખાઓ અને પેટાળ પર ટપકાં હતાં. ઉપરનું શરીર રેખાંકિત હતું. તેની પાંખોના છેડા પૂંછ સુધી પહોંચતા હતા, જે નાની લરજીની ઓળખની ખાસ નિશાની છે. ઉપરોક્ત અવલોકનોના આધારે મેં તેને નાની લરજીના અપુખ્ત નર તરીકે ઓળખ્યો. માદાનું કદ તેના કરતા નાનું હતું.

તેનું માથું અને ઉપરનું શરીર આછું બદામી, ચાંચ નાની અને છાતી પર પાતળી રેખાઓ હતી. તેના પંજાનો રંગ જોઈ શકાયો નહીં (જે નાની લરજીમાં આછો પીળો અને લરજીમાં ઘેરો હોય છે.) આ સાથે નરની તસવીર મોકલું છું. નાની લરજી એ ગુજરાતમાં પથપ્રવાસી (passage migrant) છે અને નવરોજી (૨૦૦૬)માં ફક્ત એક જ નોંધ દર્શાવી છે. જો કે, છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં કચ્છનાં મોટા અને નાના રણની આસપાસ તેની કેટલીક નોંધ થઈ છે. (જે 'ફ્લેમિંગો'માં પ્રકાશિત થયેલ છે.) તેનો ગુજરાતમાં વ્યાપ વધારે સારી રીતે જાણવા માટે વધુ અભ્યાસની જરૂર જણાય છે.

પ્રસાદ ગણપુલે
પરશુરામ પોટરી વર્ક્સ, નજરબાગ સામે, મોરબી

વિહંગમાં જાહેરખબર

પ્રકૃતિ અને પક્ષી સંરક્ષણ અંગેનું સામયિક 'વિહંગ', છેલ્લાં દસેક વર્ષથી પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તેણે ખૂબ જ લોકચાહના પ્રાપ્ત કરી છે. ગુજરાતના ખૂણે ખૂણે વસતા પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેના સેતુ તરીકે તે એક ઉમદા અને ઉપયોગી કામગીરી બજાવી રહ્યું છે. પર્યાવરણ સંરક્ષણની ભારતીય પરંપરા અને મૂલ્યોના જતનની સાથે તે દિશામાં કાર્યાન્વિત વૈજ્ઞાનિક અભિગમનું સન્માન કરતા આ સામયિકમાં જાહેરખબર મોકલી એક સમાજોપયોગી, સુંદર કાર્યમાં આપ પણ સહભાગી થઈ શકો છો. જાહેરખબરમાં જાહેરાતની સાથે સાથે પ્રકૃતિસંરક્ષણ અંગેના કોઈ સંદેશને ઉપસાવી શકીએ તેવો અમારો પ્રયત્ન રહેશે.

વિહંગમાં જાહેરખબરના દર નીચે પ્રમાણે છે:

આખું પાનું	(4 colour)	રૂ. ૫,૦૦૦/-
આખું પાનું	(B/W)	રૂ. ૨,૦૦૦/-
અડધું પાનું	(B/W)	રૂ. ૧,૦૦૦/-
બીજું/ત્રીજું મુખપૃષ્ઠ	(4 colour)	રૂ. ૬,૦૦૦/-
પાછળનું મુખપૃષ્ઠ	(4 colour)	રૂ. ૭,૫૦૦/-

પ્રકૃતિ વચ્ચે રહેવાની હિમાયત

દરેક વસ્તુને પોતાની અસર હોય છે, શસ્ત્રોને, હિંસક કૃત્યોને, અસલામતીની હવાને પોતપોતાની અસર હોય છે. સમી સાંજે દરિયાકાંઠે બેસી સૂર્યને નીચે ઉતરતો જોતાં હોઈએ, એક પળે સૂર્ય ડૂબી જાય, અને આખી પૃથ્વી શાંત થઈ ગયેલી લાગે, બધા કોલાહલો ઘડીક વિરામ પામી જાય, આપણું હૃદય એક નીરવ શાંતિમાં થોભી જાય એવું કયા સંવેદનશીલ માણસે નહિ અનુભવ્યું હોય? દરિયાને એક અસર હોય છે, પર્વતના ઊંચા શિખરની જુદી. ગાઠ જંગલની વચ્ચે ફરવાની, રમતિયાળ નદીને કાંઠે બેસવાની, તારાઓના ચંદરવા નીચે ચૂપ થઈને કોઈક મહાન સાંનિધ્ય અનુભવવાની અસર જુદી હોય છે.

અને ફૂલો, પાંદડાંઓ, વૃક્ષો. તમે કોઈ વૃક્ષની નીચે વૃક્ષનું જ ધ્યાન કરીને બેઠા છો ? વૃક્ષની સમગ્ર શક્તિ આપણી અંદર પ્રવાહિત થવા લાગે છે. ફૂલોની વચ્ચે રહીને તમે ક્યારેય કોઈનું બૂરું કરવાનો વિચાર ન કરી શકો.

કુન્દનિકા કાપડિયા
પ્રકાશક : નવભારત સાહિત્ય મંદિર, ૧૯૮૮
સૌજન્ય : 'ચંદ તારા વૃક્ષ વાદળ'

કચ્છમાં શ્વેતપાંખ જલમાંજર

‘વિહંગ’ વર્ષ-૫, અંક ૨ એપ્રિલ-જૂન ૨૦૧૧ના અંકમાં મારા લેખ ‘કચ્છમાં એશિયન જળચર પક્ષી ગણતરી, ૨૦૧૧’ના અહેવાલમાં ભુજ તાલુકાના દેવીસર તળાવ તથા ઢોસા તળાવમાં ખરેખર શ્વેતપાંખ

જલમાંજર (Pheasant - tailed Jacana) જોયેલો, જે ભૂલથી કાળા જલમાંજર (Bronze-winged Jacana) તરીકે છપાઈ ગયેલો છે. કચ્છમાં કાળો જલમાંજર અસામાન્ય છે, જ્યારે શ્વેતપાંખ જલમાંજર નિયમિત જોવા મળે છે.

શાંતિલાલ એન. વૃ૩

કચ્છમાં મીઠાં પાણીનાં જળાશયો પર જોયેલાં વિરલ / અગત્યનાં પક્ષીઓની નોંધ

(મે ૨૦૧૦થી મે ૨૦૧૧)

અ.નં.	પક્ષીનું નામ	તારીખ	સ્થળ, તાલુકો	સંખ્યા
૧.	રૂપેરી પેલિકાન (Dalmatian Pelican)	૯-૧-૧૧	રતનાલ આડબંધ,	૧૫
		”	અંજાર	
		”	રતનાલ ગામતળાવ,	૦૨
		”	અંજાર	
૨.	કાળીડોક ઢોંક (Black-necked Stork)	”	ભીમાસર તળાવ,	૦૬
		”	અંજાર	
		”	ટપરબંધ, અંજાર	૦૧
		૧૧-૧-૧૧	છતરડી તળાવ, ભુજ	૦૮
		૧૫-૫-૧૦	દેવીસર તળાવ, ભુજ	૦૧
૩.	સફેદ ઢોંક (White Stork)	”	છારી ઢંઢ, નખત્રાણા,	૦૩
		૪-૩-૧૧	કરોળિયા બંધ, અબડાસા	૦૪
		૧૫-૫-૧૦	છારી ઢંઢ, નખત્રાણા	૦૧
૪.	ફટીચાંચ ઢોંક (Openbill Stork)	૨૯-૧૧-૧૦	ભીરંડિયારા, ખાવડા (બન્ની), ભુજ	૦૩
		૧૫-૫-૧૦	નિરોણા બંધ, ભુજ	૦૩
		૧૬-૫-૧૦	ડોણા બંધ, માંડવી	૦૩
		૨૫-૧-૧૧	દહીંસર ગામતળાવ, ભુજ	૦૧
		”	વિજયસાગર બંધ, માંડવી	૦૧
		૨૦-૧-૧૧	ડોણા બંધ, માંડવી	૦૨
૫.	કરકરો (Demoiselle Crane)	”	ડોણા ગામતળાવ, માંડવી	૦૧
		૪-૩-૧૧	કરોળિયા બંધ,	૧૫૦૦+
		”	અબડાસા	
		”	”	
૬.	કુંજ (Common)	૨૯-૧૨-૧૦	છારી ઢંઢ, નખત્રાણા	૩૦૦

	Crane)	૧૯-૧-૧૧	”	૨૦૦૦+
૭.	મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe)	૧૬-૫-૧૦	બાલાચોડ બંધ, અબડાસા	૧૨
		”	બેરાચિયા બંધ, અબડાસા	૦૫
		”	તેરા-નલિયા વચ્ચે તળાવ, અબડાસા	૦૧
		૮-૧-૧૧	કુકમા ગામતળાવ, ભુજ	૦૧
		”	લેર બંધ, ભુજ	૦૧
		૯-૧-૧૧	નિંગાળ તળાવ, અંજાર	૦૨
		”	ભીમાસર તળાવ, અંજાર	૧૪
		”	ટપર બંધ, અંજાર	૦૨
		૨૧-૧-૧૧	મથલ બંધ, નખત્રાણા	૦૨
૮.	ગિરજા (Cotton Teal)	૧૧-૧-૧૧	ઢોંસા તળાવ, ભુજ	૦૧
		૨૮-૪-૧૧	દેવીસર તળાવ, ભુજ	૦૭
૯.	ચેતવા (Garganey)	૨૨-૧-૧૧	ભુખી બંધ, નખત્રાણા	૦૨
		”	ભીમાસર તળાવ, નખત્રાણા	૦૧
		૧૯-૧-૧૧	છારી ઢંઢ તળાવ, નખત્રાણા	૦૮
		૨૮-૪-૧૧	દેવીસર તળાવ, ભુજ	૦૨
૧૦.	ચોટીલી કારચિયા (Tufted Pochard)	૯-૧-૧૧	નિંગાળ તળાવ, અંજાર	૫૨
		”	શિણાય બંધ, ગાંધીધામ	૧૫૦
		૨૨-૧-૧૧	ભુખી બંધ, નખત્રાણા	૪૦
		૨૮-૧-૧૧	વિજયસાગર બંધ, માંડવી	૦૨
૧૧.	સારસ (Sarus Crane)	૧૬-૫-૧૦	બેરાચિયા બંધ, અબડાસા	૦૨ જોડી
૧૨.	પાણીની સંતાકૂકડી (Water Rail)	૨૧-૧-૧૧	છારી ઢંઢ, નખત્રાણા	૦૧
૧૩.	સફેદછાતી સંતાકૂકડી (White-breasted Waterhen)	૯-૧-૧૧	રતનાલ ગામતળાવ અંજાર	૦૧
		૨૮-૧-૧૧	ડોણ બંધ, માંડવી	૦૧
૧૪.	નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis)	૯-૧-૧૧	રતનાલ આડબંધ, અંજાર	૦૨
		”	નિંગાળ તળાવ, અંજાર	૦૯
		”	નકટી નાળ, ગાંધીધામ	૩૦
		૨૫-૧-૧૧	વાલાખવાસ તળાવ, માંડવી	૦૧

		૨૮-૧-૧૧	ટોપણસર તળાવ, ભુજ	૦૧
		૨૮-૪-૧૧	દેવીસર તળાવ, ભુજ	૧૦
૧૫.	શ્વેતપૂંછ ટિલેડી (White-tailed Lapwing)	૨૧-૧-૧૧	છારી ઢંઢ, નખત્રાણા	૦૨
૧૬.	ઉજળાપગ કીચડિયો (Temminck's Stint)	૯-૧-૧૧ ૨૦-૧-૧૧	નક્કી નાળ, ગાંધીધામ ડોણ ગામતળાવ, માંડવી	૦૩ ૦૧
૧૭.	શ્વેતપીઠ કીચડિયો (Curlew Sandpiper)	૧૩-૪-૧૧	છતરડી તળાવ, ભુજ	૦૧
૧૮.	પંખાપૂંછ ગારખોદ (Common Snipe)	૯-૧-૧૧ ૧૧-૧-૧૧ ૨૦-૧-૧૧	રતનાલ આડબંધ, અંજાર રુદ્રમાતા બંધ, ભુજ છારી ઢંઢ, નખત્રાણા	૦૧ ૦૧ ૦૫
૧૯.	પીળી પાનબગલી (Yellow Bittern)	૧-૪-૧૧	વિજયસાગર બંધ, માંડવી	૦૩
૨૦.	વચેટ કાજિયો (Indian Shag)	૩૧-૧૨-૧૦	ટોપણસર તળાવ, માંડવી	૦૨
૨૧.	શિયાળુ રેત અબાલી (Sand Martin)	૨૧-૧-૧૧ ૧૩-૪-૧૧	છારી ઢંઢ, નખત્રાણા છતરડી તળાવ, ભુજ	૧૦ ૦૧
૨૨.	નાનુ તારોડિયું (Streak-throated Swallow)	૪-૩-૧૧	ભીમનાથ મંદિર (કરોળિયા બંધ પાસે), અબડાસા	૦૪

કચ્છમાં દરિયાકિનારે જોયેલાં વિરલ / અગત્યનાં પક્ષીઓની નિરીક્ષણનોંધ

(મે ૨૦૧૦થી મે ૨૦૧૧)

અનુ.	પક્ષીનું નામ	તારીખ	સ્થળ-તાલુકો	સંખ્યા
૧.	મોટી બાટણ (Grey Plover)	૩૧-૧૨-૧૦ ૨૦-૧-૧૧	મોઢવા દરિયાકિનારો, માંડવી રુક્માવતી નાળ, માંડવી	૦૨ ૦૫
૨.	અબલખ (Eurasian Oystercatcher)	૩૧-૧૨-૧૦ ,, ૧૭-૨-૧૧	મોઢવા દરિયાકિનારો, માંડવી ગંગડી દરિયાકિનારો, મુંદ્રા લુણીનો દરિયાકિનારો, મુંદ્રા	૦૩ ૫૦ ૩૦૦
૩.	શંખલો	૩૧-૧૨-૧૦	મોઢવા દરિયાકિનારો,	૦૫

	(Crab-Plover)		માંડવી	
		”	ત્રંગડી દરિયાકિનારો, મુંદ્રા	૧૪૦
		૧૭-૨-૧૧	લુણી દરિયાકિનારો, મુંદ્રા	૨૫૦
૪.	દરિયાઈ કીચડિયો (Sanderling)	૧-૫-૧૧	ધ્રુવડી દરિયાકિનારો, માંડવી	૧૫
૫.	કાળાપેટ કીચડિયો (Dunlin)	૨૦-૧-૧૧	રૂકમાવતી નાળ, માંડવી	૦૮
૬.	શ્વેતપીઠ કીચડિયો (Curlew Sandpiper)	૧૭-૨-૧૧	લુણી દરિયાકિનારો, મુંદ્રા	૦૧
૭.	દરિયાઈ તૂતવારી (Terek Sandpiper)	”	”	૦૧
૮.	નાનો ગડેરો (Bar-tailed Godwit)	૩૧-૧૨-૧૦	ત્રંગડી દરિયાકિનારો, મુંદ્રા	૫૦
૯.	નાની ખલિલી (Whimbrel)	૨૮-૧-૧૧	રૂકમાવતી નાળ, માંડવી	૦૨
૧૦.	મોટો ચકવો (Great Stone-Plover)	૧૭-૨-૧૧	લુણી દરિયાકિનારો, મુંદ્રા	૫૦
૧૧.	મોટો ધોમડો (Pallas's Gull)	૩૧-૧૨-૧૦	મોઢવા દરિયાકિનારો, માંડવી	૪૦
		૧૭-૨-૧૧	લુણી દરિયાકિનારો, મુંદ્રા	૨૦
૧૨.	વાધોમડી (Slender-billed Gull)	૩૧-૧૨-૧૦	મોઢવા દરિયાકિનારો, માંડવી	૦૫
		૧૭-૨-૧૧	લુણી દરિયાકિનારો,	૦૧
૧૩.	નાની દરિયાઈ વાબગલી (Lesser Crested Tern)	”	”	૫૦
		૩૧-૧૨-૧૦	મોઢવા દરિયાકિનારો, માંડવી	૩૦

કચ્છમાં જોયેલ વિરલ / અગત્યનાં શિકારી પક્ષીઓની નિરીક્ષણ નોંધ
(મે ૨૦૧૦થી મે ૨૦૧૧)

અનુ.	પક્ષીનું નામ	તારીખ	સ્થળ-તાલુકો	સંખ્યા
૧.	શિયાળુ ટીસો (Long-legged)	૨૮-૧૨-૧૦	સેરવો (બન્ની), ભુજ	૦૧

	Buzzard)	”	ભીટારા (બન્ની), ભુજ	૦૨
		૨૧-૧-૧૧	છારી ઢંઢ, નખત્રાણા	૦૧
૨.	સફેદનેણ ટીસો (White-eyed Buzzard)	૨૦-૧-૧૧	કુલાવ, નખત્રાણા	૦૧
૩.	શિયાળુ સાંસાગર (Booted Eagle)	૨-૧-૧૧	માધાપર, ભુજ	૦૧
૪.	મોટો કાળો ઝુમ્મસ (Greater Spotted Eagle)	૨૮-૧૨-૧૦	લૈયારી નદી, નખત્રાણા	૦૧
		૨૮-૧૨-૧૦	છારી ઢંઢ, નખત્રાણા	૦૧
		૯-૧-૧૧	ભીમાસર તળાવ, અંજાર	૦૧
		”	રતનાલ આડબંધ, અંજાર	૦૧
		૨૧-૧-૧૧	છારી ઢંઢ, નખત્રાણા	૦૯
૫.	મત્સ્યભોજ (Osprey)	૩૧-૧૨-૧૦	મોઢવા દરિયાકાંઠો, માંડવી	૦૧
		૧૧-૧-૧૧	ઢોંસા તળાવ, ભુજ	૦૧
૬.	સાપમાર (Short-toed Eagle)	૧૫-૫-૧૦	દેવીસર તળાવ, ભુજ	૦૧
		૧૬-૫-૧૦	નલિયા ઘાસિયો પ્રદેશ, અબડાસા	૦૧
		૧૫-૮-૧૦	”	૦૧
		૨૬-૧૨-૧૦	સામત્રા તળાવ, ભુજ	૦૧
		૧-૧-૧૧	ફોટ મહાદેવ, નખત્રાણા	૦૧
૭.	પરદેશી ઝુમ્મસ (Steppe Eagle)	૨૮-૧૨-૧૦	શેરવો-ભીટારા (બન્ની), નખત્રાણા	૦૨
૮.	ગીધ (White-backed Vulture)	૧૬-૫-૧૦	રાતા તળાવ, અબડાસા	૦૫
		૩૦-૧૨-૧૦	કાળા તળાવ, સુડધો, અબડાસા	૦૩
૯.	પહાડી ગીધ (Eurasian Griffon)	”	”	૧૭
૧૦.	ખેરો (Egyptian Vulture)	૯-૧-૧૧	અંજાર-વરસામેડી, અંજાર	૧૫
૧૧.	રવાઈડો (Short- eared Owl)	૨૮-૧૨-૧૦	છારીઢંઢ-ભીટારા, નખત્રાણા	૦૩
		૩૦-૧૨-૧૦	બીટા ડોણાર, અબડાસા	૦૩

૧૨.	પટ્ટી પટ્ટાઈ (Montagu's Harrier)	૨૯-૧૨-૧૦ ૧૧-૧-૧૧	ભગાડિયા-શેરવો (બન્ની), ભુજ રુદ્રમાતા બંધ, ભુજ	૦૨ ૦૧
૧૩.	તુરૂમ્તી (Red-headed Falcon)	૧૪-૮-૧૦ ૧૫-૮-૧૦	કુણાઠિયા ઘાસિયો પ્રદેશ, નલિયા ઘાસિયો પ્રદેશ, અબડાસા	૦૨ ૦૨

કચ્છમાં જોયેલ વિરલ / અગત્યનાં ઘાસનાં પક્ષીઓની નિરીક્ષણ નોંધ

(મે ૨૦૧૦થી મે ૨૦૧૨)

અનુ.	પક્ષીનું નામ	તારીખ	સ્થળ-તાલુકો	સંખ્યા
૧.	મોટી બટેર (Common Quail)	૨૧-૧-૧૧	છારી ઢંઢ, નખત્રાણા	૦૮
૨.	ધોળાપગ બિલબટેર (Small Button Quail)	૧૫-૮-૧૦	દનણા, અબડાસા	૦૧
૩.	રાખોડીપગ બિલબટેર (Barred Button Quail)	૩૧-૧૨-૧૦	નલિયા ઘાસિયો પ્રદેશ, અબડાસા	૦૧
૪.	ઘોરાડ (Great Indian Bustard)	૧૫-૮-૧૦ ૩૦-૧૨-૧૦	” ”	૦૨ ૦૨
૫.	ખડમોર (Lesser Florican)	૧૫-૮-૧૦	કુણાઠિયા ઘાસિયો પ્રદેશ, અબડાસા	૦૩
૬.	મોટો સડ્ ચંડૂલ (Bimaculated Lark)	૨૮-૧-૧૧	લાયજા નાળ, માંડવી	૦૧
૭.	રેત ચંડૂલ (Sand Lark)	૨૮-૧-૧૧ ”	ડોણ ગામતળાવ, માંડવી ગંગડીનાં મીઠાનાં અગર, મુંદ્રા	૦૨
૮.	નાનો ચંડૂલ (Sykes's Lark)	૧૫-૫-૧૦ ” ૧૫-૮-૧૦ ”	ભીમાસર તળાવ, નખત્રાણા મથલ બંધ, નખત્રાણા નલિયા ઘાસિયો પ્રદેશ, અબડાસા કુણાઠિયા ઘાસિયો પ્રદેશ, અબડાસા	૦૧ ૦૧ ૦૧ ૦૧
		૧૯-૧-૧૧	છારી ઢંઢ, નખત્રાણા	૦૧

येयां(Rosy Starling)नुं टोणुं, लापोटा तलाव, जामनगर (पृष्ठ-१५, तसवीर : अश्विन त्रिवेदी, जामनगर)

તસવીર - ભુલભ પંડ્યા, સજીવો

નાના-મોટા છોડ જોડામાં વાવવામાં આવે અથવા તેની હાર બનાવવામાં આવે તો તે બગીચાના વિસ્તારને અનેક વૈવિધ્યપૂર્ણ સીદર્શ-અંગેમાં વિભાજિત કરી તેની સુંદરતામાં વધારો કરે છે. જુદાં જુદાં કદ, આકાર, રંગ અને સપાટીવાળાં પર્ણોના સમૂહને માણવાનો આનંદ અનેરો છે. વળી, જ્યારે આ છોડવાં પુષ્પિત થાય ત્યારે થની રંગ-સુગંધની જમાવટ કરના આકાશને ભરી દે છે. છોડ-શુષ્કી ઊંચું થતું આ સ્તર જમીનથી વૃક્ષની ઘટા વચ્ચેના અવકાશમાં પક્ષીઓ માટે એક સુંદર રહેઠાણ રચે છે, જ્યાં સ્થાનિક તેમજ વ્યાપાર પક્ષીઓની ખોરાક, આવાસ તથા રક્ષણની જરૂરિયાતો સંતોષાય છે. દરજીડા, ફુટીઓ, લલેડાં, બુલબુલ, દેવચકલી, કમ્બુરા, શોબિગી, શ્વેતનવના, સક્કરખોરા અને માખીમારો જેવી અનેક પક્ષીજાતિઓ તેના તરફ આકર્ષાય છે. - લલકુમાર ખાચર

Foliage Unlimited
Landscape Concepts

1003, Shailraj Tower, B/h. Management Enclave,
Nehrupark, Vastrapur, Ahmedabad-380015.
Mobile: 09376187060 / 09376112215
Email: foliageunlimited@yahoo.co.in

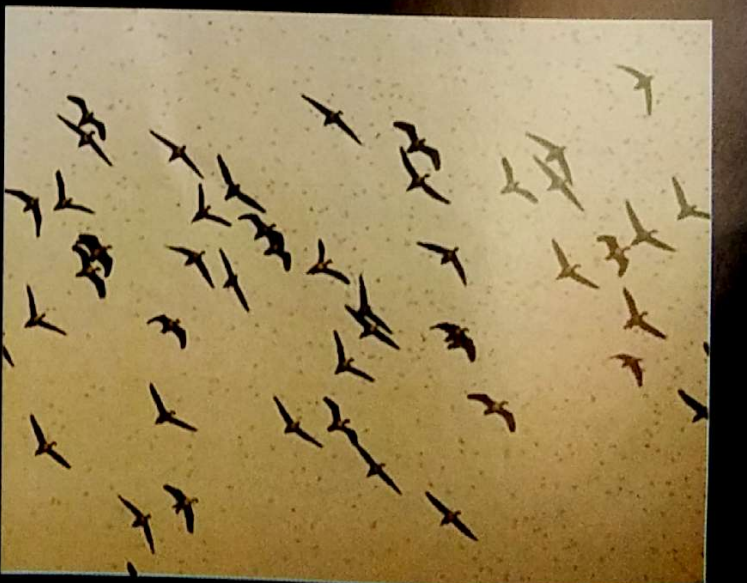
નર્મદા-તાપી જિલ્લાના જલાલાયિત વિસ્તારો (ભેખ : પાન નં. ૫૦)

અલિયા બેટ (તસવીર : નીતિન ભટ્ટ)

કરજણ બંધનું જળાશય (તસવીર : નીતિન ભટ્ટ)

૩૫. એન. એફ. સી. એશ પોન્ડ (તસવીર : જી. એસ. ડાભી, સી. બી. મોરડિયા)

૯.	બદામી રણગોધલો (Indian Courser)	૩૦-૧૨-૧૦	નલિયા ઘાસિયો પ્રદેશ, અબડાસા	૦૨
૧૦.	પીળચટ્ટો રણગોધલો (Cream-coloured Courser)	૨૮-૧૨-૧૦	કીરોડુંગર-છારીઢંઢ, નખત્રાણા	૦૧
૧૧.	મળતાવડી ટિટોડી (Sociable Lapwing)	૨૯-૧૨-૧૦	"	૦૮
		"	"	૦૩

**કચ્છમાં જોયેલાં રખાલ તથા વગડાનાં વિરલ / અગત્યનાં પક્ષીઓની નિરીક્ષણ નોંધ
(મે ૨૦૧૦થી મે ૨૦૧૧)**

અનુ.	પક્ષીનું નામ	તારીખ	સ્થળ-તાલુકો	સંખ્યા
૧.	મસ્કતી લટોરો (Hypocoleus)	૨૯-૧૨-૧૦	ફૂલાય, નખત્રાણા	૦૫
૨.	કાબરી રામચકલી (Pied Tit)	૨૮-૧૨-૧૦	લેયારી નદીનું કાંટાળું જંગલ, નખત્રાણા	૦૧
		૧-૧-૧૧	ફોટ મહાદેવ પાસેનું કાંટાળું જંગલ, નખત્રાણા	૦૨
૩.	લાલપૂંછ પિદ્ધે (Rufous-tailed Wheatear)	૨૮-૧૨-૧૦	પાંખી ભીટ્ટ, નખત્રાણા	૦૩
		૨૧-૧-૧૧	"	૦૧
૪.	રણપિદ્ધે (Stolizcka's Bushchat)	૨૮-૧૨-૧૦	છારી ઢંઢ-ભગાડિયા (બન્ની), નખત્રાણા	૦૧
૫.	કાબરો રાજાલાલ (White-bellied Minivet)	૨૨-૮-૧૦	સૈયદપર રખાલ, ભુજ	૦૩
૬.	અધરંગ (Tickell's Blue Flycatcher)	૨૬-૧૨-૧૦	ચાડવા રખાલ, ભુજ	૦૨ નર
		૧-૧-૧૧	"	૦૧
૭.	તરવરિયો માખીમાર (Grey-headed Flycatcher)	૨૬-૧૨-૧૦	"	૦૨
૮.	દિવાળી માખીમાર (Spotted Flycatcher)	૨૨-૮-૧૦	સૈયદપર રખાલ, ભુજ	૦૧
		૨૯-૮-૧૦	નિંગાળ રખાલ, અંજાર	૦૩

૯.	દૂધરાજ (Asian Paradise-Flycatcher)	૯-૧-૧૧	„	૦૧ માદા
૧૦.	ઝંખી લીલી ફૂતકી (Greenish Leaf Warbler)	૨૬-૧૨-૧૦	ચાડવા રખાલ, ભુજ	૦૩
૧૧.	લક્કડખોદ (Yellow-fronted Pied Woodpecker)	૨૨-૮-૧૦	સૈયદપર રખાલ, ભુજ	૦૧
૧૨.	રાજપીપળાનો પોપટ (Alexandrian Parakeet)	૧૮-૧-૧૧	માંડવી શહેર	૦૨
૧૩.	રણ દશરથિયું (Sykes's Nightjar)	૨૯-૧૨-૧૦	છારી ઢંઢ-કુલાય નખત્રાણા	૦૧
૧૪.	કાંટ ફૂતકી (Booted Warbler)	૨૨-૮-૧૦	કીરો ડુંગર-કુલાય, નખત્રાણા	૦૧
૧૫.	શ્યામશિર ચૈતર્કઠ (Orphean Warbler)	૨૮-૧૨-૧૦	સૈયદપર રખાલ, ભુજ	૦૩
૧૬.	સિરકીર (Sirkir Malkhoa)	૧૯-૯-૧૦	દૈયારી નદીનું કાંટાળું જંગલ, નખત્રાણા	૦૧
૧૭.	ચાતક (Pied Cuckoo)	૨૫-૧-૧૧	એડમન્ડ સરોવર, ભુજ	૦૧
૧૮.	નીલ કસ્તૂરો (Blue Rock Thrush)	૧૯-૯-૧૦	એડમન્ડ સરોવર, ભુજ	૦૧
૧૯.	રંગીન બટાવડો (Painted Sandgrouse)	૧૧-૧-૧૧	રૂદ્રમાતા બંધ, ભુજ	૦૧ માદા
		૧૭-૫-૧૧	ઢોંસા - રતિયા, ભુજ	૦૨ જોડી
			ઝુરા ડુંગર તળેટી, ભુજ	૦૧ બચ્ચુ

કચ્છમાં પક્ષીઓનાં પ્રજનન અંગેની

નિરીક્ષણની માહિતી

૧. તા. ૭-૮-૧૦ના રોજ લેર ડેમની મુલાકાત વખતે ચિયામાં રેખાળી સુગરી (Streaked Weaver)ના ૩ માળા જોયા. આ પક્ષીની ૨ જોડી નજરે પડેલી. મોટા ભાગના માળા બનાવવાની કામગીરી ચાલુ હતી. ત્યાર બાદ તા. ૩૦-૪-૧૧ના રોજ આ સ્થળની ફરી મુલાકાત લેતાં માળા બનાવવાની પ્રવૃત્તિ નજરે પડેલી. કુલ ૭ માળા જોયા. ૬ નર પ્રજનન પોષાકમાં હતા, જે માળો બનાવવામાં વ્યસ્ત હતા. ૨ માદા પણ નજરે પડી. શ્રી સલિમઅલીના જણાવ્યા મુજબ આ પક્ષી ફેબ્રુઆરીથી સપ્ટેમ્બર સુધી પ્રજનન-પ્રવૃત્તિ કરે છે.

૨. મારા ઘરમાં 'ચકલીઘર'માં ટપુશિયાએ (White-throated Munia) માળો કર્યો છે. તા. ૨૮-૪-૧૧ના રોજ ૧ બચ્ચું નજરે પડેલું. આ અગાઉ કાગડાએ (House Crow) ચકલીઘર ડગાવી નાખ્યું હતું અને અમુક ઈંડાં નીચે પડીને નાશ પામ્યાં હતાં. બચી ગયેલા ૧ ઈંડામાંથી આ બચ્ચું મોટું થયું હોય એમ લાગ્યું. સ્વ. શ્રી સલિમઅલીના જણાવ્યા મુજબ આ પક્ષી આખું વરસ પ્રજનન કરતું હોય છે.

૩. તા. ૨૦-૧-૧૧ના રોજ ફૂલાય ગામની મુલાકાત વખતે ખેતરમાં આવેલા દેશી બાવળ પર ધોળવા ઝુમ્મસ (Tawny Eagle)નો માળો જોયો, જેમાં જોડી હાજર હતી. તેમાં બચ્ચાં હોવાનું સ્થાનિક રહેવાસી પાસેથી જાણવા મળ્યું. માળો ખૂબ જ ઊંચાઈ પર હોવાથી વધારે વિગત જાણી શકાઈ નહીં. શ્રી સલિમઅલીના જણાવ્યા મુજબ તેમની માળાની ઋતુ નવેમ્બરથી એપ્રિલ હોય છે.

૪. માધાપરમાં મુખ્ય બજારના મકાનની દીવાલની છત પર અબાલી (Dusky Crag Martin)નો માળો તા. ૧૫-૩-૧૧ તથા ૨૨-૩-૧૧ના રોજ જોયો. તેમાં જોડી સાથે ૨ બચ્ચાં પણ નજરે પડ્યાં. આ ઋતુમાં માળો હોવો તે નવીન ગણાય. શ્રી સલિમઅલીના જણાવ્યા મુજબ તે સામાન્ય રીતે જૂન અને ઓક્ટોબર વચ્ચે માળો બનાવે છે.

૫. તા. ૩૦-૪-૧૧ની કુકમાના ગામતળાવની મુલાકાત વખતે નર શક્કરખોરો (Purple Sunbird) તળાવ કાંઠે, દેશી બાવળના ઝાડ પર માળો બનાવવાની શરૂઆત કરતો નજરે પડેલો. શ્રી સલિમઅલીના જણાવ્યા મુજબ આ પક્ષી માર્ચથી મે વચ્ચે માળો બનાવે છે.

શાંતિલાલ એન. વડુ

જૂના વાસ, મંદિર વાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ-૩૭૦૦૨૦

ચોપાસ નજર નાખીએ ને જીવનમાં જે મળ્યું છે તે તપાસીએ

શ્વાસમાં ભરવા માટે અખૂટ હવા, સૃષ્ટિને અજવાળતો પ્રકાશપુંજ, મધુર સ્વરસુધા, વાંચવા માટે અપરંપાર પુસ્તકો, સ્વપ્નમાં મઢી લેવા જેવો તારકલોક, આંખોને લીલા આંજણ દેતાં વૃક્ષો, નર્તન માટે આવો વિશાળ પૃથ્વીપટ, દિલાવર ભેરુઓની ભરી મિજલસ, દોસ્તી કરવા દિલ થાય એવા દુશ્મનો, મળવાનો ઉમળકો થાય તેવા અણજાણ લોકો, જેની પગદંડીઓ બોલાવતી હોય એવા

વનાંચલો, જેની રેત પર પગલાંની લિપિ પાડવાનું મન થાય તેવાં સાગરતીર, જેને આંબવાનું દિલ થાય તેવી પાષાણ-શિખાઓ, તરબોળ કરનારાં વર્ષાજળ, ધરતીને ભીંજવતી સરિતાઓ અને સચરાચર સૃષ્ટિ - અખૂટ આવા વિપુલ વૈભવના સ્વામી છીએ - પછી વધુ શું જોઈએ?

માઈક ડૂલી,

સંકલન અને અનુવાદ : શ્રી જયંત મેઘાણી

ટપકીલી સંતાકૂકડીની સૌરાષ્ટ્રમાં

નોંધ અને તેનો વ્યાપ

તા. ૦૬-૦૨-૧૧ના રોજ પક્ષીસંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત-રાજકોટ એકમ દ્વારા રાજકોટ નજીકના ઈશ્વરિયા તળાવે યોજાયેલ પક્ષીનિરીક્ષણ કાર્યક્રમ દરમિયાન તળાવ પાસેના પાન અને ઘાસવાળા કાદવિયા ભાગમાં એક અલગ સંતાકૂકડી ભાવેશ ત્રિવેદીની નજરે ચડી. આ સંતાકૂકડીના શરીર પર વિપુલ પ્રમાણમાં સફેદ ટપકાં અને ચાંચના મૂળમાં લાલ રંગ દેખાયા. તરત “વોટર બર્ડ્ઝ ઓફ એશિયા” માર્ગદર્શિકા જોતાં તે ટપકીલી સંતાકૂકડી (Spotted Crane) તરીકે ઓળખી. તે નિર્ભય રીતે પક્ષીનિરીક્ષકોથી ખલેલ પામ્યા વગર ખોરાક શોધવામાં આમતેમ ફરતી, પાનમાં ઘૂસતી અને બહાર આવતી દેખાઈ. તેની ચાલવાની ઉંચક-નિચક ઢબ વિશિષ્ટ હતી. તેની સાથે નજીકમાં બે નાની સંતાકૂકડી (Baillon's Crane) પણ દેખાઈ. અમે ફરી તે જ જગ્યાએ તા. ૦૮-૦૨-૧૧ના રોજ ગયા. બંને સંતાકૂકડીઓને નિરાંતે જોઈ અને તસવીરો લીધી. જે ‘વિહંગ’, ગ્રીષ્મ ૨૦૧૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

આ દુર્લભ પક્ષીની કોઈ ખાસ નોંધ કે તસવીરો રાષ્ટ્ર- કક્ષાએ પહેલા ધ્યાનમાં આવેલી નથી, પરંતુ વર્ષ

૨૦૧૧માં વિરલ જોષી દ્વારા અમરેલી નજીક થયેલી પ્રથમ નોંધ અને અન્ય નિરીક્ષણો કોઠામાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે છે.

પામેલા રાસમુસેનની “બર્ડ્ઝ ઓફ એશિયા”નો સંદર્ભ જોતાં તેના વ્યાપ વિશે જણાવે છે કે, “પશ્ચિમ અને મધ્ય પેલાર્કટીક (Palearctic) વિસ્તારમાં પ્રજનન કરે છે. બહોળા પ્રમાણમાં વટેમાર્ગુ (passage migrant) અને શિયાળુ મુલાકાતી છે. મુખ્યત્વે ઉત્તર-પશ્ચિમ, ઉત્તર-મધ્યનાં મેદાનો અને દ્વીપકલ્પ (peninsula)માં છૂટી-છવાયી નોંધ. મીઠા પાણીનાં છીછરાં જળાશયો પાસે ગીચ ચિયાવાળાં અને ઘાસિયા પ્રદેશમાં વિરલ (કે ઉપેક્ષિત).” ધર્મકુમારસિંહજી “બર્ડ્ઝ ઓફ સૌરાષ્ટ્ર”માં વ્યાપ વિશે લખે છે કે, “સૌરાષ્ટ્રમાં અસામાન્ય, બહુ દુર્લભ નહીં પરંતુ ગોતવી મુશ્કેલ.”

આ બાબતે કલકત્તા-બર્ડ્ઝના મોડરેટર શ્રી સુમિત સેન સાથે ઓરિએન્ટલ બર્ડ-પીક્સ (ઇ-ગ્રુપ)માં તેના વ્યાપ બાબતે તા. ૧૦-૦૩-૧૧ના રોજ થયેલ ચર્ચા નીચે મુજબ છે.

સુમિત સેન : “દેશમાં બે અલગ જગ્યાએ આ વર્ષે ટપકીલી સંતાકૂકડીનું જોવા મળવું તે અદ્ભુત ઘટના છે. અગાઉ તેને ભારતમાં એકેય વાર જોયા વિષે ક્યાંય વાંચ્યું હોય તે યાદ નથી.”

ક્રમ	તારીખ	સ્થળ	નિરીક્ષક
૧	૨૦-૧-૧૧	સલડી ગામનું તળાવ, જિલ્લો અમરેલી	વિરલ જોષી
૨	૬-૦૨-૧૧ તથા ૮-૦૨-૧૧	ઈશ્વરિયા તળાવ, રાજકોટ	ભાવેશ ત્રિવેદી, અશોક મશરૂ
૩	૬-૦૩-૧૧થી ૧૮-૦૩-૧૧	થાણેની ખાડી, મુંબઈ (સંભવત: પરત યાયાવરી પ્રવાસ શરૂ કરવાનું સ્થળ)	સાંકેત મહાત્રે, પરાગ દામલે, ગીરીશ કેતકર, મંજુલા માથુર અને રજનીશ સુવર્ણ (સ્રોત : ઓરિએન્ટલ બર્ડ-પીક્સ ઇ-ગ્રુપ)

અશોક મશરૂ : “સુમિતજી, આ પ્રજાતિનો વ્યાપ જોતા તે વિરલ જણાતી નથી, પરંતુ તેને ખોળવી અને તસવીર લેવી મુશ્કેલ છે. ૧૯૫૦માં પ્રસિદ્ધ થયેલી ધર્મકુમારસિંહજીની “બર્ડ્ઝ ઓફ સૌરાષ્ટ્ર”માં તેનો સમાવેશ થયેલો છે. તા. ૦૬-૦૨-૧૧ના રોજ પક્ષીસંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત-રાજકોટ એકમ દ્વારા આયોજિત પક્ષીનિરીક્ષણ કાર્યક્રમમાં ભાગ લીધેલા સર્વેએ આ સુંદર પક્ષીને નિરાંતે નિહાળેલું. ભાવેશ ત્રિવેદી અને હું સદ્નસીબે તેની નોંધ લઈ, તસવીરો પાડી શક્યા.”

સુમિત સેન : “હાઈ અશોક, મારી વાત માનો, ખરેખર ભારતમાં તે ખૂબ જ વલ્લે જ દેખાયેલી છે. હું ભારતમાં જોવા મળેલા અને ‘વેબસાઈટ’ પર અહેવાલ કરાયેલા મહત્વના દરેક પક્ષીની નોંધ રાખું છું. તે બિલકુલ એટલું સામાન્ય નથી જેટલું કેટલીક ‘ફિલ્ડગાઈડ’માં દર્શાવેલું છે. જો સામાન્ય હોત તો અત્યાર સુધીમાં ‘ઓરિયન્ટલ બર્ડ ગ્રુપ’માં તેની તસવીરોનું પૂર આવ્યું હોત. ખરેખર તમારી અને ભાવેશની આ પક્ષીની તસવીર ‘ઓરિયન્ટલ બર્ડ ગ્રુપ’માં ભારતીય ઉપખંડમાં સર્વપ્રથમ છે. મને શંકા છે, ભૂતકાળમાં તે મોટી સંખ્યામાં યાયાવર હોય, પરંતુ હાલમાં તો તે વિરલ શિયાળુ મુલાકાતી છે. કદાચ તેની પરિસ્થિતિ પ્રજનન સ્થળોએ સારી નહીં હોય.

અશોક મશરૂ : “તમે આપેલ માહિતી બદલ આભાર.”

આમ તેનો વ્યાપ જોતાં તસવીર સાથેની સૌરાષ્ટ્રની આ નોંધો અગત્યની જણાય છે.”

અશોક મશરૂ, ભાવેશ ત્રિવેદી
એ-૭, આલાપ હેરિટેજ, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧
૪૨, માલવીયા નગર, ગોંડલ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૪

ચિત્ર સૌજન્ય : સી.ઈ.ઈ.

હોકો

કોયલ વિશેનો વિચાર હજુ પૂરો ન થયો ત્યાં તો “હુક હુક હુક” અવાજ સાંભળવામાં આવ્યો. આ તો જે પંખી હોકો અથવા મોહોકોના નામથી ઓળખાય છે. ત્યાં તો તે એક આંબા ઉપરથી બીજા ઉપર જવા ઊડ્યો તો તેનું આખું બદન કાળું અને પાંખ ‘ચેસ્ટનટ’ રંગની દેખાઈ આવી. તે જ્યારે બેઠો ત્યારે હું ધીરે ધીરે તેની પાસે ગયો તો તેની આંખો રાતીચોળ જોવામાં આવી. પગના આંગળા બે આગળ અને બે પાછળ હોવાથી તેને કોયલ કુટુંબમાં લેવામાં આવ્યો છે, પણ ભૂમિ પર સરસ રીતે ચાલતો હોવાથી તેની ગણતરી ખરી કોયલમાં થતી નથી. આ હોકો પોતે માળો બાંધી બચ્ચાંનો ઉછેર કરે છે. તે બગીચા અને વન બંનેમાં વસવાનું પસંદ કરે છે. માત્ર તેને જાળા, ખાણ અથવા બીજા છોડની ઘાટાશ જોઈએ. ઉડાનમાં ગતિવાળો નથી જેમાં થોડી પાંખો ઘસીને પછી સરે છે. સામાન્ય રીતે શરમાળ નથી છતાં જો વધારે તેની પાછળ રહીએ તો પછી જાળામાં છુપાવાની ખાસિયત રાખે છે. ત્યાં તો તેની જોડીનું બીજું પંખી પણ ત્યાં આવ્યું, પણ રંગમાં એટલું સરખું હતું કે કયો નર અને કઈ માદા તે નક્કી કરી શકાયું નહીં.

આંબામાં ખૂબ બારીક નજર કરતા એક મોટો સાંઠીકડાના દડા જેવો માળો બનાવેલો જોયો અને તેમાં પેસવાનું દ્વાર બાજુમાં હતું.

તડકો થતાં મારા નિરીક્ષણો પૂરા કરીને મને ઘર તરફ જવાની ઇચ્છા થઈ અને હું આંબાવાડીના ચોકીદારને રામરામ કરીને ચાલતો થયો.

પ્રલુભ કંચનરાય દેસાઈ
સ્ત્રોત : પંખીમેળો ભાગ ૧ પ્રથમ આવૃત્તિ (૧૯૭૫)

ખડમોર

ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતમાં ખડમોરના વ્યાપ, વિસ્તાર અને સંરક્ષણ બાબતના વિશેષ અહેવાલનો સારાંશ

સંક્ષેપ

ભારતીય ઉપખંડમાં જ જોવા મળતો ખડમોર સ્થાનિક પક્ષીનો દરજ્જો ધરાવે છે. ચોમાસા દરમિયાન મોટે ભાગે એ ભારતના ઉત્તરપશ્ચિમ પ્રદેશોમાં જોવા મળે છે, જ્યાં એ પ્રજનન કરે છે. વર્ષના બાકીના દિવસો એ દક્ષિણ અને દક્ષિણ-પૂર્વ ભારતમાં રહે છે. એના રહેઠાણના અને પ્રજનનના વિસ્તારો સતત ઘટતા જતા હોવાથી ખડમોરની વસ્તી અને વ્યાપ ઘટતાં જાય છે. ઓગસ્ટ ૨૦૧૦માં આ અભ્યાસ સાથે સંકળાયેલાં સંશોધકોએ ખડમોર માટે ગુજરાત, રાજસ્થાન અને મધ્યપ્રદેશમાં સર્વેક્ષણ કરી કેટલાંક તારણો કાઢ્યાં. તેઓએ ૨૩ દિવસમાં ૮૪૧૬ કિમીનો પ્રવાસ કરી, ખડમોર માટે જાણીતા એવા ૯૧ વિસ્તારોમાં અવલોકનો કર્યાં. ઓગસ્ટ મહિનામાં સામાન્ય રીતે નર પ્રજનનક્રિયા અન્વયે માદાને રીઝવવા ઘાસિયા મેદાનમાં કૂદકા મારતો જોવા મળે છે. તેથી

અવલોકનોમાં પણ ઘાસમાં કૂદકા મારતા નરની જ ગણતરી કરી શકાય છે. ફક્ત એક જ માદા તેઓએ નોંધી છે.

એમનાં સંશોધન દરમિયાન કુલ ૮૪ ખડમોર જોવા મળ્યાં, (જેમાં ૮૩ નર હતાં), જે અગાઉ ૧૯૯૯માં ડૉ. શંકરનૂ દ્વારા થયેલ અભ્યાસ કરતા ૬૫% ઓછા હતા. કુલ ૯૧ ઘાસિયા મેદાનોમાંથી ૨૪ ઘાસિયા મેદાનોમાં પક્ષીઓની હાજરી નોંધાઈ, જે ૧૯૯૯ના અહેવાલ (૩૭ મેદાનોમાં હાજરી) કરતા ઓછી હતી.

ત્રણ રાજ્યોમાં ખડમોર જોવા મળ્યા હોય એવાં પૂર્ણ ઘાસિયા મેદાનની સંખ્યા

	વર્ષ ૧૯૯૯	વર્ષ ૨૦૧૦
ખડમોર ધરાવતાં ઘાસિયા મેદાનની સંખ્યા	૩૭	૨૪
ખડમોરની સંખ્યા	૨૩૮	૮૪

ખડમોર ધરાવતાં જુદા જુદા પ્રકારનાં આવાસોની સંખ્યા અને ટકાવારી

	સંખ્યા	ટકા
સંપૂર્ણ ઘાસિયું મેદાન (Pure grassland)	૧૫	૩૫%
અંશતઃ ઘાસિયું મેદાન (Mosaic grassland)	૧૪	૩૩%
સવાના મેદાન (Savanah grassland)	૫	૧૨%
અંશતઃ ખેતીની જમીન (Mosaic cropland)	૪	૯%
સંપૂર્ણ ખેતીની જમીન (Pure cropland)	૪	૯%
ઘાસિયા મેદાનમાં વૃક્ષઉછેર (Grassland with plantation)	૧	૨%
સંપૂર્ણ વૃક્ષારોપિત થયેલાં મેદાનો (Plantation)	૦	૦%

રાજ્ય પ્રમાણે ૧૯૯૯ અને ૨૦૧૦ વર્ષમાં ખડમોરની સંખ્યા
પક્ષીની સંખ્યા

રાજ્ય	વર્ષ ૧૯૯૯	વર્ષ ૨૦૧૦
ગુજરાત	૧૪૧ (૫૯%)	૫૪ (૬૪%)
રાજસ્થાન	૩૪ (૧૪%)	૧૮ (૨૨%)
મધ્યપ્રદેશ	૬૩ (૩૭%)	૧૨ (૧૪%)
કુલ	૨૩૮	૮૪

રાજ્ય અને જિલ્લાવાર ખડમોરની સંખ્યા

રાજ્ય	જિલ્લા	સંખ્યા	કુલ
ગુજરાત	નલિયા, જિ. કચ્છ	૨૨	
	વેળાવદર, જિ. ભાવનગર	૨૭	
	રામપરા, જિ. દાહોદ	૫૦	
	ગુજરાતમાં કુલ	૫૪	૫૪
રાજસ્થાન	ભીલવાડા	૫	
	ટોંક	૨	
	અજમેર	૩	
	ચિતોડગઢ	૮	
	રાજસ્થાનમાં કુલ	૧૮	૧૮
મધ્યપ્રદેશ	રતલામ	૮	
	જાંબુઆ	૨	
	ધાર	૨	
	મધ્યપ્રદેશમાં કુલ	૧૨	૧૨
ત્રણ રાજ્યમાં કુલ			૮૪

સર્વેક્ષણ થયેલા ૯૧ વિસ્તારોમાં માનવીય અડચણો

૧	પવનચક્કી (windmill)	૨
૨	ખેતી	૨૩
૩	ઢોરનું ચરાણ	૨૫
૪	અડચણ વગરની	૪૧
કુલ ૯૧		

વિશ્લેષણ :

સંશોધન દરમિયાન ગુજરાતના ત્રણ જિલ્લાઓમાં કુલ ૫૪ ખડમોર જોવા મળ્યાં, જે ૧૯૯૯ના અહેવાલથી ૬૨% ઓછા ગણાય. આ ૫૪માં ૨૬ ખડમોર, ફક્ત વેળાવદર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન, ભાવનગરમાં જ જોવા મળ્યાં.

જંગલખાતાની ગણતરી પણ આ વર્ષે ૫૦થી નીચેની સંખ્યા બતાવતી હતી. રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન હોવાથી, તેમજ ઘાસિયા મેદાનનું સારી રીતે વ્યવસ્થાપન થયું હોવાથી અગાઉના અહેવાલ કરતા આ વખતે ખડમોરની સંખ્યા વધી હતી. ૨૨ ખડમોર નલિયા-કચ્છના ઘાસિયા મેદાનમાં જોવા

મળ્યાં; બાકીના ૫ ખડમોર રામપરા વીડી, દાહોદમાં જોવા મળ્યા.

કુલ ૫૯ ઘાસિયા મેદાનમાં પરીક્ષણ થયું, એમાંથી ફક્ત પાંચ જ મેદાનમાં ખડમોર જોવા મળ્યા. અગાઉના અહેવાલમાં બાર મેદાનોમાં ખડમોર નોંધાયા હતા.

આ અહેવાલમાં અમરેલી, જુનાગઢ, જામનગર અને રાજકોટ જિલ્લામાં ખડમોરની ગેરહાજરી આઘાતજનક ગણી શકાય. મુખ્ય કારણોમાં ઘાસિયા મેદાનોમાં નુકસાની, ખરાબી અને માનવીય ખલેલો ગણી શકાય. ખડમોર માટે હજુ પણ ગુજરાત, એક અગત્યનું રાજ્ય છે. પણ અહેવાલ પ્રમાણે આ જ રીતિ અને ગતિથી મેદાનોનાં વ્યવસ્થાપન થશે તો ખડમોરની સંખ્યાનો ઘટાડો ચિંતાસ્વરૂપ બની રહેશે.

વેળાવદર રાષ્ટ્રીયઉદ્યાન પૂર્ણ ઘાસિયું મેદાન હોવાથી ખડમોરની મહત્ત્વની વસ્તી ધરાવે છે. જો કે, કેટલાંક પક્ષીઓ રાષ્ટ્રીયઉદ્યાનની આજુબાજુનાં ૧૦ કિ.મી.માં આવેલાં ખેતરોમાં પણ જોવા મળ્યાં. નલિયા, કચ્છનાં ઘાસનાં મેદાનોમાં ખડમોર વિભાજિત વિસ્તારોમાં જોવા મળ્યા હતા. આ વિસ્તારો જંગલ ખાતુ, રેવન્યુ ખાતુ, ખાનગી માલીકી વગેરે જુદી જુદી સંસ્થાઓ અંતર્ગત સંચાલિત થાય છે. અહીં કપાસના પાકનું વાવેતર વધતું જતું હોવાથી તેમાં વપરાતું રાસાયણિક ખાતર ખડમોર માટે ખતરારૂપ બની રહેશે.

ખડમોર માટે જોખમકારક પરિબળો :

- (૧) રાષ્ટ્રીય સ્તરે ખડમોર જોવા મળતા હોય એવા ઘાસિયા મેદાનના વ્યવસ્થાપનના નીતિ-નિયમો કે કાયદાનો અભાવ.
- (૨) ખડમોરનાં રહેઠાણ અને પ્રજનન વિસ્તારનો સતત ક્ષય અથવા તો ગુણવત્તામાં સતત ઘટાડો.
- (૩) ઘાસિયા મેદાનોમાં વૃક્ષારોપણ અને વૃક્ષઉછેરની પ્રવૃત્તિઓ.
- (૪) ગાંડા બાવળનું અતિક્રમણ.
- (૫) ખડમોરનાં રહેઠાણ, પ્રજનનસ્થળ કે એની આજુબાજુનાં વિસ્તારોમાં રાસાયણિક ખાતરનો

વિપુલ ઉપયોગ.

- (૬) ઔદ્યોગિક અને અન્ય વિકાસની પ્રવૃત્તિઓમાં સંશોધન વગરની આંધળી દોટ.
- (૭) ખડમોરનો શિકાર.
- (૮) ખડમોર ધરાવતા વિસ્તારને 'સંરક્ષિત વિસ્તાર' (Protected Area) તરીકે આવરિત કરવામાં ઢીલ.

ખડમોરના સંરક્ષણ માટેનાં સૂચનો :

- (૧) ઘાસિયા મેદાનના સંરક્ષણ, સંવર્ધન અને વ્યવસ્થાપન માટે રાષ્ટ્રીય સ્તરે ધારા-ધોરણો નક્કી કરવા જોઈએ.
- (૨) ખડમોર ધરાવતા વિસ્તારો, "વન્યજીવ સંરક્ષિત વિસ્તાર" તરીકે જાહેર કરવા જોઈએ.
- (૩) ગાંડા બાવળ જેવાં દૂસણખોર વૃક્ષોનો સત્વરે, સંપૂર્ણ નિકાલ થવો જોઈએ.
- (૪) ખડમોરને માફક રહે એ રીતે ઘાસિયા મેદાન અને એની આજુબાજુના વિસ્તારનું વ્યવસ્થાપન થવું જોઈએ. ચોમાસા બાદ ઘાસિયા મેદાનો હાથકાપણીથી કપાવા જોઈએ. આજુબાજુનાં ખેતરોમાં રાસાયણિક ખાતરોનાં વપરાશ પર નિયંત્રણ હોવું જોઈએ. ઘાસિયા મેદાનોમાં ઢોરનું ચરાણ ન થવું જોઈએ.
- (૫) ખડમોરના પ્રચલિત વિસ્તારોની આજુબાજુની માનવવસ્તીમાં ખડમોર વિશેની માહિતી અને એના સંરક્ષણ માટેની જાગૃતિના પ્રયત્નો થવા જોઈએ.
- (૬) ખડમોર માટે વધુ ને વધુ સંશોધનો, ગણતરી, નિરીક્ષણોની અહેવાલ-નોંધ થવી જોઈએ.
- (૭) રાજ્ય કક્ષાએ અગાઉ નોંધાયેલા હોય પણ છેલ્લા અહેવાલમાં ગેરહાજર હોય તેવા વિસ્તારોનું સર્વેક્ષણ કરી 'સંરક્ષિત વિસ્તાર' તરીકે જાહેર કરવા જોઈએ.

સંશોધકો - જી. એસ. ભારદ્વાજ,

ડૉ. કે. શિવાકુમાર

સહસંશોધક - ડૉ. વાય. વી. અબા

ભારતીય વન્યજીવ સંસ્થાન (Wildlife Institute of India)

બાજનો મધનો શોખ

બાજ સામાન્ય રીતે આમિષાહારી શિકારી પંખી છે, પણ તેને બીજા કોઈ ખોરાક કરતાં મધ બહુ જ ભાવે છે. આમાં, ગળપણ પસંદ કરવાની તેની સ્વાદેન્દ્રિયની શક્તિ કારણરૂપ હશે કે કેમ તે તો કોણ જાણે; પણ શિકારીઓ અને વનેચર રખડુઓ કહે છે કે મધ મળે ત્યાં સુધી એ બીજા શિકારની પરવા ભાગ્યે જ કરે છે, અને મધ દેખીને તે પર અવાયો પડે છે.

સહેજે પ્રશ્ન થશે કે પંખીને તો માખીઓ હેરાન કરી મૂકે; એ મધ ખાય કેવી રીતે? પણ બાજને આ મુશ્કેલી નડતી નથી. મધ ખાવાની તેની એક વિશિષ્ટ રીત છે. ગમે તેવી ઘેરી ઘટામાંથી તેની ચકોર આંખ મધપૂડો શોધી કાઢે છે. પછી અત્યંત ચુપકીથી ત્યાં જઈને, તેની નજીકમાં નિરાંતે બેસીને ખાઈ શકાય એવી સારી જગ્યા શોધી તે પર બેસે છે અને 'ડચ' કરતીકને ચાંચ મારી મધપુડામાંથી એક લોચો ખેંચી કાઢે છે. પણ એ ચાંચ મારવાની સાથોસાથ જ તે પોતાના શરીરનાં પીંછાં એવી રીતે ફુલાવીને ગોતોમોટો બની જાય છે કે તેના શરીરની આસપાસ પીંછાંનું એકસરખું પડ રચાઈ જાય છે. માખીઓ તે પર તૂટી પડે છે ખરી, પણ પીંછાંનું પડ એવી ખૂબીથી રચાઈ જાય છે કે બે પીંછાંની વચ્ચે પણ અંદર પેસવાનો ગાળો તેને મળતો નથી અને પીંછાં પર તો તેના ડંખ કારગત થઈ જ શકતા નથી. મધનો લોચો પકડેલું પોતાનું માથું પણ બાજ ઊંધું ઘાલીને પીંછાના એ ગોટામાં ખોસી દે છે અને એમ રહેરહે જ મોંમાં લીધેલો લોચો ખાવા-ગળવા માંડે છે. તેની ચાંચ વાંકી ને પોપટની ચાંચ જેવી રચનાવાળી હોવાથી મધનો સારો એવો લોચો તોડી શકે છે. એ લોચો મધપૂડાનો આખો કટકો જ હોય છે. એમાં મધ પણ હોય, મીણ પણ હોય, માખીઓનાં ઈંડાં અને બચ્ચાં પણ હોય અને સાથે આવી ગયેલી કોઈ માખી પણ હોય! એ બધું જ બાજ ખાઈ જાય છે.

માખીઓ ઝનૂનથી આ ગોટા પર તૂટી પડે છે, અને જેવી ઠીકઠીક સંખ્યામાં ત્યાં જમા થાય તેવો જ બાજ પોતાનું શરીર જોરથી ધ્રુજાવીને એવી તો

ઝણઝણાટી બોલાવે છે કે બધી માખીઓ ભરરરર કરતીકને ઊડી જાય છે. આ પળે મધપૂડો પણ ખુલ્લો થઈ જાય છે અને બાજને તેમાંથી બીજું બચકું તોડી લેવાની તક મળે છે. ફરી લોચો ખેંચી કાઢીને તે ગોતોમોટો બની જાય છે અને માખીઓ બેસી રહેવા આવે તેટલી વારમાં તો કોળિયો પૂરો કરી વળી પાછી પીંછાની ઝણઝણાટી બોલાવીને માખીઓને ઉડાડી મૂકી ત્રીજો કોળિયો ઉખેડી લે છે. આમ, સામાન્ય કદનો એક સારો મધપૂડો તે પાએક કલાકમાં તો સાફ કરી નાખે છે અને ત્યાં મધવાળી ખાલી ડાળી અને નિષ્ફળપણે બણબણાટ કરી રહેલી માખીઓ સિવાય મધપૂડાનું નામનિશાન રહેતું નથી.

બાજ સિવાય બીજાં કોઈ પંખીના આ રીતે મધ ખાઈ શકવા વિષે શંકા છે, કેમકે કોઈએ હજુ જોયું નથી. ઉપલી રીત તો નજરે જોયેલી હકીકત છે.

અમદાવાદ : તા. ૨૨-૨-૧૯૪૨

- ઈ. ત.

[બાજની મધ ખાવાની રીત ખરેખર નવાઈ ભરી છે. આ બાજ કઈ જાતનો હતો એ જણાવ્યું નથી, એટલે અન્ય અવલોકન કરનારને જરા મુશ્કેલી નડવાની. કારણ Falcon કે Hawk નામે ઓળખાતાં પંખીઓને મધનો આવો શોખ હોય, એવું જાણવામાં આવ્યું નથી. એમનો જે પીતરાઈ મધના શોખ માટે જાણીતો છે, એનું નામ છે Honey Buzzard. કદમાં પૂરો બે ફૂટનો, રંગે બદામી કદાચ ઈ. ત. નો બાજ આ હોય. આ પંખી અમદાવાદની આસપાસ ક્વચિત્ નજરે પડે છે પણ એને મધ ખાતાં મેં જોયું નથી. મધ ખાતી વખતે એનાં પીંછાંમાં મધમાખીઓ ભરાઈ રહે છે, એને વીણી વીણી ખાતું પણ જણાયું છે. એના સિવાય બીજાં પંખીઓ મધ ખાતાં હશે કે કેમ તે જાણવામાં નથી. માત્ર હિમાલયમાં 'હનીબર્ડ' નામનું પંખી થાય છે. એનો મધનો શોખ તો સુપ્રસિદ્ધ છે. 'કુમાર' માસિકના સં. ૧૯૯૦ના ભાદરવાના અંકમાં આ પંખીની હકીકત આવી ગઈ છે. તંત્રી શ્રી હરિનારાયણ આચાર્ય]

સ્રોત : 'પ્રકૃતિ', ફેબ્રુ. ૧૯૪૨

ગીધ પર જાપતો

ગીધ સંરક્ષણ માટે ગુજરાત પ્રવાસ

‘નેચર ક્લબ સુરત’ અને ‘પક્ષીસંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત (BCSG)’, સુરત ચેપ્ટર, વર્ષ ૨૦૦૩થી ગીધસંરક્ષણ અભિયાન ચલાવી રહ્યાં છે. આ અભિયાન અંતર્ગત ગીધ માટેની ‘ફીડીંગ સાઈટ’ ચલાવવી, રાહત દરે મેલોક્સિકેમ દવાનું વિતરણ, જનજાગૃતિના કાર્યક્રમો, ઘાયલ/બીમાર ગીધની સારવાર, પશુચિકિત્સકો માટે જાગૃતિના કાર્યક્રમો, ગીધની સંખ્યાનું સમયાંતરે અવલોકન, ડાયક્લોફેનેક દવાના વપરાશ પર જાપતો વગેરે જેવી પ્રવૃત્તિઓ થઈ રહી છે.

હાલમાં સુરતની દવાઓની દુકાનમાં તપાસ કરતા જાણવા મળ્યું કે, સુરતની ચાર દવાની દુકાનમાં માણસ માટેની ડાયક્લોફેનેક સોડિયમ દવા પશુઓના વપરાશ માટે વેચવામાં આવી રહી હતી. વૈજ્ઞાનિકોના સંશોધન અનુસાર, ડાયક્લોફેનેક સોડિયમ દવા ગીધના નિકંદન માટે જવાબદાર ગણાય છે. આ દવા પર સરકારશ્રી દ્વારા પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે. આવા સંજોગોમાં પશુઓ માટેની આ સોડિયમ દવા ઉપલબ્ધ ન થવાથી માણસ માટેની ડાયક્લોફેનેક દવા પશુઓની સારવાર અર્થે ઉપયોગમાં લેવામાં આવી રહી છે.

પશુઓની સારવારમાં ડાયક્લોફેનેક સોડિયમનો ઉપયોગ બંધ કરવા, ગીધની હાલની પરિસ્થિતિથી વાકેફ કરવા તેમજ આ અંગે યોગ્ય પગલાં લેવા ‘નેચર ક્લબ સુરત’ તથા ‘પક્ષીસંરક્ષણ મંડળ ગુજરાતના સુરત ચેપ્ટર’ દ્વારા ‘હજીરા એલ. એન. પ્રાઈવેટ લિમિટેડ’ (HLPL) તથા ‘કાંઠાવિસ્તાર સાતત્યપૂર્ણ વિકાસ સમિતિ’ (KVSVS)ના સહયોગથી મે-જૂન, ૨૦૧૧ દરમ્યાન ગુજરાત પ્રવાસનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું.

આ પ્રવાસની શરૂઆત

‘નેચર ક્લબ સુરત’ના ત્રણ સ્વયંસેવકો, વિરલ પ્રજાપતિ, દિવ્યેશ કદમ તથા નિસર્ગ ચૌધરીએ ૨૫ મે, ૨૦૧૧થી કરી હતી. કચ્છથી મહુવાના સ્વયંસેવક રુચિ દવે પણ જોડાયા હતા.

આ પ્રવાસ દરમિયાન ગુજરાતના ૨૦ જિલ્લાઓને આવરી લેવામાં આવ્યા હતા. દરેક જિલ્લાના નાયબ વનસંરક્ષકશ્રી, મદદનીશ કમિશનર, ખોરાક અને ઔષધ નિયામક તંત્ર (જેઓ દવાની દુકાનોનું નિયમન કરે છે.) નાયબ નિયામકશ્રી, પશુપાલન શાખા (જેઓ પશુચિકિત્સાનું નિયમન કરે છે.)ની મુલાકાત કરી તેમને ગીધની હાલની પરિસ્થિતિથી વાકેફ કર્યા હતા વળી માણસો માટે વપરાતી ડાયક્લોફેનેકનો પશુઓની સારવારમાં થતા ઉપયોગ અંગે જાણ કરી, તે બંધ કરાવવા યોગ્ય પગલાં લેવા માટે રજૂઆત કરી હતી. આ સાથે એમને ગીધને લગતા સાહિત્યની ‘કીટ’ પણ આપવામાં આવી હતી.

આ ઉપરાંત અમુલ ડેરી, બનાસ ડેરી અને સાબર ડેરીના મુખ્ય પશુપાલન અધિકારીઓને પણ મળ્યા હતા. માર્ગમાં આવતી ૧૦ જેટલી પાંજરાપોળોની મુલાકાત કરી તેમના પશુચિકિત્સકોને મળ્યા હતા તેમજ તેમના દવાના પુરવઠાની પણ તપાસ કરી હતી.

તા. ૩૦-૫-૧૧ના રોજ શ્રી ઈડર પાંજરાપોળ સંસ્થાની મુલાકાત લીધી હતી. અહીં મૃત પશુઓ હરિજનો લઈ જાય છે અને તેમની રીતે તેનો નિકાલ કરે છે. તા. ૩૧-૫-૧૧ના રોજ શ્રી જૂના ડીસા મહાજન પાંજરાપોળ, શ્રી થરાદ પાંજરાપોળ ટ્રસ્ટ તથા શ્રી વાવ પાંજરાપોળની મુલાકાત લીધી હતી. આ પાંજરાપોળોમાં પણ ડાયક્લોફેનેક દવાનો જથ્થો મળ્યો ન હતો. થરાદ

પાંજરાપોળમાં મૃત પશુઓના નિકાલ માટે આશરે ૬૦ ફૂટ x ૬૦ ફૂટનો ઈંટની દીવાલવાળો પ્લોટ ફાળવવામાં આવ્યો હતો, જેમાં મૃત પશુઓનાં ચામડાં તથા ચરબી કાઢી લઈ જવામાં આવતાં હતાં.

તા. ૩-૬-૧૧ અને ૪-૬-૧૧ના રોજ કચ્છના ગઢસીસા, પોલડિયા તેમજ જખૌ પાંજરાપોળની મુલાકાત લીધી હતી. પોલડિયા પાંજરાપોળની ગીધ માટેની 'ફીડિંગ સાઈટ'ની પણ મુલાકાત લીધી હતી. આ જગ્યાએ મૃત પશુઓની અછત જણાતી હતી.

આ પ્રવાસ દરમિયાન, તા. ૨૮-૫-૧૧ના રોજ અમદાવાદથી થોળ સુધીમાં ૨૦ સફેદપીઠ ગીધ જોયા. તા. ૨૯-૫-૧૧ના રોજ વહેલી સવારે હરજીભાઈ સાથે પોળો, વિજયનગર પાસે અઘારીઓ ડુંગર પર પહોંચી ૧૮ જેટલાં ગિરનારી ગીધ જોયા. ત્યાં બખોલમાં હાલ પણ એક ગિરનારી ગીધનું બચ્ચું હતું, જેણે હજી ઉડાન લીધી ન હતી.

આ પ્રવાસને વધુ અસરકારક બનાવવા માટે ગુજરાતના પ્રકૃતિ પ્રેમીઓનો અભુતપૂર્વ સહકાર સાંપડ્યો હતો. જેમાં, શ્રી સ્નેહલ પટેલ તથા નેચર ક્લબ સુરતના સ્વયંસેવકો, ધવલભાઈ પટેલ (વિદ્યાનગર નેચર ક્લબ), કાર્તિક શાસ્ત્રી, આદિત્ય રોય, શ્રી લાલસિંહ રાઓલ, ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી (અમદાવાદ), અનિલભાઈ (કડી, મહેસાણા), ધર્મેન્દ્રભાઈ ત્રિવેદી, કિશોરસિંહ પઢિયાર (ગાંધીનગર), હરજીભાઈ (પોળો કેમ્પ સાઈટ), બિપિનભાઈ નગારચી (વિજયનગર), કમલેશભાઈ જોશી (પાલનપુર), ડૉ. નિષિધ ધારૈયા, દર્શન સુખડિયા, રોહિત પ્રજાપતિ (પાટણ), અશ્વિનભાઈ પોમલ, જાગૃતિબહેન (કચ્છ), મૌલિક વરુ, અશોકભાઈ મશરુ, કમલભાઈ ભટ્ટ (રાજકોટ), હિતેશભાઈ દવે (ગોંડલ), ભાવેશ ત્રિવેદી, અક્ષય કાણકિયા, મુકેશભાઈ મકવાણા (મહુવા) વગેરેનો મહત્ત્વનો સહકાર સાંપડ્યો હતો અને અમારા ઉત્સાહમાં વધારો કર્યો હતો.

ગીધની સફળ ઉડાન

'નેચર ક્લબ સુરત' દ્વારા ૨૪-૦૨-૧૧ના રોજ વાસવા ગામથી સફેદપીઠ ગીધ બીમાર હાલતમાં મળી આવ્યું હતું. વાસવા ગામમાં ચંદ્રકાંતભાઈની વાડીમાં આવેલ ગીધના માળા નીચેની ઝાડીમાં આ બીમાર ગીધ પડેલું હતું. માળામાં એક બચ્ચું અને એક પુખ્ત ગીધ હતા. યોગ્ય સારવાર બાદ તે સ્વસ્થ જણાતા તેને ફરીથી ચંદ્રકાંતભાઈની વાડીમાં લઈ જઈ મુક્ત કરાવ્યું હતું અને તેણે સફળતાપૂર્વક ઉડાન ભરી હતી.

ગીધ અયાનક ગાયબ

'નેચર ક્લબ સુરત' દ્વારા ગીધ માટે હજીરા વિસ્તારમાં ફીડિંગ સાઈટ ચલાવવામાં આવી રહી છે. હજીરાથી વાસવા ગામ વચ્ચેના ૧૩ કિલોમીટરના વિસ્તારમાં જ ગીધ માળો બનાવતાં અને રાતવાસો કરતાં નોંધાયા છે. આ વિસ્તારમાં ગીધની સંખ્યા ૮૩ જેટલી નોંધાઈ હતી, પરંતુ ફેબ્રુઆરી મહિનાના બીજા અઠવાડિયાથી ૩૦ જેટલાં જ ગીધ નોંધાઈ રહ્યા છે. આ વિસ્તારમાં આવેલાં ગામોમાં તપાસ કરતા તે મર્યા હોય એવી પણ માહિતી મળી નથી. (વસવાટ અને ખોરાકની અનુકૂળતા તથા ઉપલબ્ધિના સંદર્ભે તેઓ દૂર સુધી સ્થળાંતર કરી ગયા હોય એ જ એક શક્યતા છે. - સં.)

વિરલ પ્રજાપતિ

સ્વયંસેવક, નેચર ક્લબ, સુરત.

ગુજરાતમાં ગીધની વસ્તીમાં ઘટાડો થવાનાં કેટલાંક કારણો અને તેમના સંરક્ષણ માટેના પાયાના પ્રયાસો

ગીધ એ કુદરતના સૌથી કાર્યક્ષમ સફાઈ કામદાર છે. એક ભેંસના મૃતદેહને તેઓ ફક્ત એક જ કલાકમાં સાફ કરી શકે છે. તેઓ માનવીના સીધા સંપર્કમાં આવતા ન હોવાથી સડેલા મૃતદેહમાં વિકાસ પામતાં

નાનાં જંતુઓ દ્વારા ફેલાતા રોગો અટકાવે છે. છેલ્લાં વીસ વર્ષોમાં દક્ષિણ એશિયામાં જીપ્સ (Gyps) કુટુંબનાં ગીધ, ખાસ કરીને સફેદપીઠ ગીધ (White-backed Vulture), ગિરનારી ગીધ (Long-billed Vulture) અને નાજુકયાંચ ગીધ (Slender-billed Vulture)ની સંખ્યામાં ભયજનક ઘટાડો થયો છે.

હવે પરિસ્થિતિ એવી છે કે, એક વખતે ખૂબ સામાન્ય એવાં ગીધ હવે મોટા ભાગના ગ્રામવિસ્તારોમાં સંપૂર્ણ નાશ પામ્યાં છે. 'પેરેગ્રીન ફંડ' દ્વારા પાકિસ્તાનમાં થયેલ અભ્યાસ મુજબ દક્ષિણ એશિયામાં તેમની વસ્તીમાં ઘટાડો થવાનું મુખ્ય કારણ પશુચિકિત્સામાં વપરાતી પીડાહરિત દવા 'ડાઇક્લોફેનેક સોડિયમ' છે. પશુના મૃતદેહમાં રહેલાં આ દવાનાં કેટલાંક ઘટકોથી ગીધના શરીરમાં યુરિક એસિડ વધી જાય છે અને તેમના મૂત્રપિંડના કાર્ય પર માઠી અસર થાય છે.

ભારતમાં તેમની વસ્તીની દૃષ્ટિએ (ખાસ કરીને સફેદપીઠ ગીધ અને ગિરનારી ગીધ) ગુજરાતનું સ્થાન હજી મહત્વનું છે. એકલા અમદાવાદ શહેરમાં આશરે ૧૫૦ જેટલાં સફેદપીઠ ગીધ છે અને જિલ્લામાં આશરે ૨૫૦ જેટલાં. તેમનાં નિયમિત નિરીક્ષણ અને સંરક્ષણ માટે યોગ્ય પગલાં ખૂબ જરૂરી છે. અમદાવાદમાં સ્વયંસેવકોનું એક જૂથ આ કામ સારી રીતે કરી રહ્યું છે. ગીધોનું નિયમિત નિરીક્ષણ

સ્વયંસેવકોનું આ જૂથ અમદાવાદ શહેર અને તેની આસપાસના વિસ્તારોમાં ગીધોનું નિયમિત નિરીક્ષણ કરે છે જેમાં; માળા અને બચ્ચાંની ગણતરી, તેમના ખોરાકની જગ્યાઓ, રાતવાસાની જગ્યાઓ, પાણી પીવાની જગ્યાઓ વગેરેનું અવલોકન, નવા માળાની શોધ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. અમદાવાદ

શહેરમાં તેમની મુખ્ય માળાવસાહતો 'ઇંડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ મેનેજમેન્ટ' (IIMA)નું પરિસર અને આસપાસના વિસ્તારમાં, શાહીબાગ તથા સાબરમતી વિસ્તારમાં છે. આ દરેક વિસ્તારમાં ઉત્સાહી સ્થાનિક નિરીક્ષકો છે, જેઓ જ્યારે પણ કોઈ માંદું કે ઘાયલ ગીધ દેખાય ત્યારે તરત જ જાણ કરે છે. દર વર્ષે તેમની પ્રજનનઋતુમાં તેમના માળાની ગણતરી અને બચ્ચાંનું નિયમિત નિરીક્ષણ થાય છે. તેમના ખોરાકની જગ્યાઓ, મુખ્યત્વે પાંજરાપોળોમાં નિયમિત ધ્યાન રખાય છે કે ડાઇક્લોફેનેક સોડિયમનો ઉપયોગ તો નથી થતો ને.

તસવીર : આદિત્ય રોય

ફક્ત અમદાવાદ શહેરમાં જ નહીં પણ આસપાસના વિસ્તારોમાં પણ સ્થાનિક લોકો ગીધનું સંરક્ષણ કરવામાં રસ ધરાવે છે અને મહેનત અને ખંતથી કામ કરે છે. જેમ કે, કડી શહેરમાં (અમદાવાદથી ૪૦ કિમી) અનિલભાઈ પટેલ કે જેઓ એક શિક્ષક છે, તેઓ ગીધની માળાવસાહતનું નિયમિત નિરીક્ષણ કરે છે અને જ્યારે પણ કોઈ માંદું કે ઘાયલ ગીધ દેખાય ત્યારે તરત જ જાણ કરે છે.

આ વર્ષે કડીમાંથી ૩ ગીધને બચાવ્યા હતાં. હાલમાં અમદાવાદની આસપાસના ૫૦-૬૦ કિમી વિસ્તારમાં

સફેદપીઠ ગીધનું નિયમિત અવલોકન કરીએ છીએ. 'બી.સી.એસ.જી. વલ્ચર સેલ'ના સહસંયોજક કાર્તિકભાઈ શાસ્ત્રી આ કાર્યનું છેલ્લાં દસ વર્ષોથી સંકલન કરે છે. આ કાર્યમાં અમને 'જીવદયા ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ'ની ખૂબ જ સારી સહાય છે. આ સંસ્થા ઘાયલ પ્રાણીઓની સારવાર માટેનું કામ કરે છે. તેમની પાસે મેડીકલની સારી સુવિધાઓ જેવી કે, ગેસ એનેસ્થેશિયા મશીન, ઓટોક્લેવ, મોબાઇલ ક્લિનીક, એક્સ-રે મશીન વગેરે છે. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી અમે તેમની સાથે સંકળાયેલા છીએ અને દરેક ઘાયલ કે માંદા પક્ષીની

સારવાર ત્યાં જ કરીએ છીએ. આ અગાઉ 'એનિમલ હેલ્થ ફાઉન્ડેશન' તથા તેમના સ્વયંસેવકોની ટુકડીની સહાય મળતી હતી. અમારા પ્રયાસો વધુ વૈજ્ઞાનિક બની રહે તે માટે અમે બી.એન.એચ.એસ. તથા બી.સી.એસ.જી.ની મદદ તથા માર્ગદર્શનથી ભારતના તથા રાજ્યના ઘણા પશુચિકિત્સકો તેમજ વૈજ્ઞાનિકો કે જેઓ ગીધસંરક્ષણ કે વન્યજીવસંરક્ષણ માટે કામ કરે છે, તેમના નિયમિત સંપર્કમાં છીએ. અમે એ પણ ધ્યાન રાખીએ છીએ કે, ગીધના મૃતદેહો વનચેતના કેન્દ્રમાં રાખેલા રેફ્રિજરેટરમાં વ્યવસ્થિત રીતે મુકાય અને અંતે તેમને પોસ્ટમોર્ટમ માટે વી.સી.બી.સી., પિંજોર અથવા સેકોન (Sacon) મોકલાવી શકાય, જેમાં જે-તે સંસ્થાનું માર્ગદર્શન તથા આર્થિક સહાય મળે છે. અમદાવાદ તથા તેની આસપાસ ગીધસંરક્ષણનું કાર્ય કરતી વખતે અમે એ જોયું કે, ડાઇકલોફેનેક સોડિયમ સાથે બીજાં કેટલાંક કારણો પણ ગીધ પર અસર કરે છે.

પશુચિકિત્સામાં માણસ માટે વપરાતી ડાઇકલોફેનેક સોડિયમ દવાનો ઉપયોગ

ગીધની વસ્તી ઘટવા માટે ડાઇકલોફેનેક સોડિયમ જવાબદાર છે તે સાબિત થઈ ચૂક્યું છે અને સરકારે તેના ઉપયોગ પર પ્રતિબંધ મૂક્યો છે, પણ માણસ માટે વપરાતી ડાઇકલોફેનેક સોડિયમ માર્કેટમાં ઉપલબ્ધ છે અને મેલોક્સિકેમ દવાથી સસ્તી છે, જે મોટી સમસ્યા છે.

પશુચિકિત્સામાં પીડાહરિત દવાના એમ.ઓ.એ.એફ.ના મારા સર્વેક્ષણ દરમિયાન મેં તેમનો સરકારી દવાખાનાઓમાં પણ ઉપયોગ થતો જોયો છે. આમ કાયદાકીય પ્રતિબંધ હોવા છતાં પરિસ્થિતિમાં ખાસ ફેરફાર થયો નથી. મોટા ભાગના પશુચિકિત્સકો એમ માને છે કે, ડાઇકલોફેનેક સોડિયમ એ મેલોક્સિકેમ કરતા સસ્તી અને અસરકારક દવા છે. ડાઇકલોફેનેક, ગીધનાં મૃત શરીરમાં 'પોસ્ટમોર્ટમ' દરમિયાન યુરિક એસિડ વધારે મળવાનું (આ બીમારીને 'ગાઉટ' કહેવાય છે) મુખ્ય કારણ છે.

રહેઠાણનો નાશ

ગીધની વસ્તીમાં ઘટાડાનું અન્ય મુખ્ય કારણ અમદાવાદ તથા તેની આસપાસમાં શહેરી વિકાસના ઉપક્રમે થતાં મોટાં વૃક્ષોની કપાત છે. જે વિસ્તારમાં તેમની માળાવસાહતો થાય છે ત્યાં નવી ઇમારતોનું સતત બાંધકામ થતું હોવાથી આ વિસ્તારો દબાણ હેઠળ છે અને મોટાં વૃક્ષો સતત કપાતાં જાય છે. જંગલખાતા કે નગરપાલિકા દ્વારા કોઈ કડક પગલાં લેવાતાં નથી. જંગલખાતાએ જે વૃક્ષો પર ગીધના માળા થાય છે તેને અલગથી તારવેલ નથી. જ્યારે કોઈ વૃક્ષ કપાય ત્યારે જંગલખાતું અને નગરપાલિકા એકબીજા પર આક્ષેપ કરે છે અને અંતે અન્ય કોઈ વૃક્ષ કપાય તે માટે પહેલેથી કોઈ પગલાં લેવાતાં નથી.

ઉત્તરાયણ અને ગીધને ઈજા

ઉત્તરાયણ એ ગુજરાતમાં અને ખાસ કરીને અમદાવાદ અને આસપાસમાં ખૂબ બહોળા પ્રમાણમાં ઊજવાય છે. ૧૪ અને ૧૫ જાન્યુઆરીના રોજ આકાશમાં પતંગો-પતંગો જ નજરે પડે છે. પતંગો માટે વપરાતી દોરીમાં કાચનો પાવડર અને માંજો વપરાય છે, જેનો મુખ્ય હેતુ અન્ય પતંગોની દોરી કાપવાનો છે. આ દોરીથી આંગળીઓ કે ગરદન પણ કપાઈ શકે છે. હવે તો 'ચાઇનીઝ' દોરી કે જે નાયલોનની બનેલી અને વધુ મજબૂત હોય છે તે માર્કેટમાં ઉપલબ્ધ છે. ઘણા લોકો એટલા ઉત્સાહી હોય છે કે ઉત્તરાયણના એક અઠવાડિયા અગાઉથી પતંગો ઉડાડવાનું શરૂ કરી દે છે. દર વર્ષે પતંગની દોરીથી અનેક પક્ષીઓ ઘાયલ થાય છે. જાન્યુઆરી ૨૦૧૧માં એકલા જીવદયા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટમાં સ્વયંસેવકોએ ૩૦૦૦ પક્ષીઓના બચાવની કામગીરીમાં સહાય કરેલી. ઘાયલ થતાં પક્ષીઓમાં મુખ્યત્વે કબૂતરો, સમડીઓ અને અન્ય કેટલીક જાતિઓનો સમાવેશ થાય છે. જાન્યુઆરી ૨૦૧૧માં પતંગની દોરીથી ઘાયલ થયેલાં ૪૦ જાતિનાં પક્ષીઓની બચાવની કામગીરી થઈ હતી, જેમાં સફેદપીઠ ગીધ,

ખેરો, મોસમી શાહિન, ગરુડ, સારસ, પીળીચાંચ ઢોંક વગેરે હતાં. દર વર્ષે પતંગની દોરીથી આશરે દસ જેટલાં ગીધ ઘાયલ થાય છે અને મોટા ભાગનાં મૃત હાલતમાં લાવવામાં આવે છે, જે અમદાવાદ અને આસપાસમાં ગીધના મરવાનાં મુખ્ય કારણોમાંનું એક છે.

શરીરમાં પાણીની માત્રા ઘટવાના કારણે (dehydration) વિકસતાં બચ્ચાંનો નાશ

છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી એપ્રિલ અને જૂન વચ્ચે શરીરમાં પાણીની માત્રા ઘટી ગઈ હોય તેવાં સફેદપીઠ ગીધનાં બચ્ચાં લાવવામાં આવે છે. તેમનાંમાંથી મોટા ભાગનાં પૂરા વિકસિત અને માળો છોડી શકવા માટે તૈયાર હોય છે. તેઓ નબળા, ઊંડી શકવા અક્ષમ, માળા નીચે પડી જવાથી સામાન્ય ઈજાગ્રસ્ત અને ક્યારેક બેભાન અથવા મૃત હાલતમાં હોય છે. તેમની મુખ્ય સારવાર લોહીની નળી વાટે મોટા પ્રમાણમાં પ્રવાહી આપવું (intravenous fluids) તથા વિટામિનો છે. એક અઠવાડિયામાં મોટા ભાગનાં ગીધ સાજાં થઈ જાય છે, પણ જેઓ ધ્યાનબહાર રહી ગયા હોય તેઓ મૃત્યુ પામે છે. જ્યારે તાપમાન ૪૦ સે.થી વધારે હોય અને ગીધનું બચ્ચું માળામાંથી પડી ગયાનો ફોન આવે ત્યારે

લગભગ ૯૯ ટકા કિસ્સાઓમાં ઉપરોક્ત કારણ હોય છે. 'ડિહાઈડ્રેશન'નું ખરું કારણ જાણવા મળ્યું નથી, પણ અમદાવાદ અને આસપાસમાં ગીધના મરવા પાછળ તે મહત્ત્વનું કારણ છે. સ્વયંસેવકોના વધતા જતા વ્યાપના કારણે હવે આવાં પક્ષીઓ કડી અને વિરમગામ કે જે અમદાવાદથી ૪૦-૫૦ કિમી દૂર છે ત્યાંથી પણ લાવવામાં આવે છે.

ઝેરી અસર

'પોસ્ટમોર્ટમ' પરથી ડાઇકલોફેનેક સોડિયમ સિવાય અન્ય ઝેરી અસરથી પણ ગીધ મરતાં હોવાનું જણાયું છે. ખેડૂતો, નીલગાયો અને જંગલી ભૂંડોને મારવા માટે 'ફોરેટ' નામનો ઝેરી પદાર્થ વાપરે છે. જ્યારે ગીધ આવાં જનાવરોના મૃતદેહને ખાય છે ત્યારે આ ઝેરની અસરથી મૃત્યુ પામે છે. થોડાં વર્ષો પહેલાં દસલણ ગામ પાસે (અમદાવાદથી ૪૦ કિમી) પાંચ સફેદપીઠ ગીધ એક જંગલી ભૂંડ કે જે ફોરેટથી મરી ગયું હતું તેનો મૃતદેહ ખાવાથી મૃત્યુ પામ્યાં હતાં. ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૧માં 'આઈ.આઈ.એમ., અમદાવાદ' પાસેથી એક સફેદપીઠ ગીધ મળેલું તેનું મળ એકદમ લીલા રંગનું અને પાંખોમાં ચોટેલું હતું જે કોઈ ઝેરી અસર સૂચવે છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અમદાવાદની આસપાસ ગીધની વસ્તીમાં ઘટાડો થવાનાં ઘણાં કારણો છે. ગીધપ્રેમીઓ તથા જીવદયા ટ્રસ્ટ ચિકિત્સાલયના કર્મચારીઓ તેમના બચાવ અને સારવાર માટે સારી તબીબી સુવિધાઓ સાથે બનતો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ. નિયમિત અવલોકન અને બચાવ કામગીરી દ્વારા સ્વયંસંવકો અમદાવાદની આસપાસ સફેદપીઠ ગીધની સંખ્યા ૨૫૦ની આસપાસ સ્થિર રાખી શક્યા છે. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં તેમની સંખ્યા વધી નથી, પણ ઘટી પણ નથી. બચાવ કામગીરી દરમિયાન એ વાતનું ધ્યાન રખાય છે કે જે પક્ષીને જ્યાંથી પકડ્યું હોય ત્યાં છોડવામાં

આવે, પણ અમુક પક્ષીઓ કે જેમની પાંખ કે પગ તૂટી ગયા હોય તેમને છોડી શકાતા નથી અને જુનાગઢ (સક્કરબાગ ઝૂ, વન વિભાગ) અથવા પિંજોર ગીધ પ્રજનન કેન્દ્ર-(બી.એન.એચ.એસ.)માં મોકલવામાં આવે છે. અહીં મોકલેલાં કેટલાંક ગીધ ત્યાં પ્રજનન કરવામાં સફળ રહ્યાં છે. ખરેખર એક એવું કેન્દ્ર ઊભું થવું જોઈએ કે જ્યાં ઉત્તમ તબીબી સગવડ આપી શકાય. જંગલખાતું, અન્ય બિનસરકારી સંસ્થાઓ સાથે મળીને આ બાબત વિચારી શકે.

આદિત્ય રોય

૨-બી, હેરિટેજ સોસાયટી, એ.એમ.એ. સામે, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-૧૫

ઊલટીયાંચનું ભારતમાં પ્રજનન

કચ્છના મોટા રણમાં થતી મોટા હંજ (Greater Flamingo)ની પ્રખ્યાત માળાવસાહત જોવા માટેની મુલાકાત (૧૯થી ૨૩ એપ્રિલ ૧૯૪૫) દરમિયાન મેં ઊલટીયાંચ (Pied Avocet)ના એક ટોળાને એક કાદવિયા ટાપુ પર એકત્ર થયેલું જોયું. મેં મારા કચ્છના પક્ષીસર્વેક્ષણ (૧૯૪૩-૪૪) દરમિયાન આ પક્ષી નોંધ્યું ન હતું. પ્રથમ નજરે જોતા મને લાગ્યું કે તેઓ વળતા પ્રવાસ માટે એકઠા થયા હશે. પરંતુ તેમનું વર્તન શંકાસ્પદ હતું. કેટલાંક પક્ષીઓ માળાવાળી ટિટોડી (nesting Red-wattled Lapwing)ની જેમ સતત મારા માથા પર ચકરાવા લેતાં હતાં અને અવાજ કરતાં હતાં. તેઓ એક સેકડમાં ત્રણેક વખત બોલતાં હતાં અને તેમનો અવાજ નાના ચકવા (Stone Curlew)ને મળતો આવતો હતો. જ્યારે હું હંજના એક બચ્ચાની નજીક ગયો ત્યારે એક ઊલટીયાંચે પાંખ તૂટી ગઈ હોય તેવો અભિનય (broken-wing behaviour) કરતા મારી શંકા વધુ મજબૂત થઈ. નજીકમાં તપાસ કરતા એક માળો જોયો જેમાં ચાર ઈંડાં હતાં. ત્યાંથી

લગભગ અડધા માઈલના અંતરે હજારો ઊલટીયાંચ નજરે ચડ્યા. ત્યારે મને અહેસાસ થયો કે તેઓ વળતા પ્રવાસ માટે નહીં પણ માળાવસાહત માટે એકઠા થયા હતા. ૪થી ૬ એકર જેટલા આ વિસ્તારમાં ૧૫૦થી વધુ માળા હતા. દરેક માળામાં ૧થી ૪ ઈંડાં હતાં. બે બચ્ચાંને પાણીના કિનારા નજીક ભીના કાદવમાં દોડતાં જોયા. ઈંડાંનું સરેરાશ માપ ૪૯.૨૫ x ૩૬.૫ મીમી હતું.

ઊલટીયાંચના પ્રજનનની સમગ્ર ભારતમાં આ પ્રથમ નોંધ હતી. નજીકમાં આ પહેલા ઉત્તર બલુચિસ્તાનમાં તેમનું પ્રજનન નોંધાયું હતું. આ અનુભવ પછી મને લાગ્યું કે, કેટલાક કાદવ ખૂંદવાવાળાં પક્ષીઓ (waders) જેવાં કે, નાની ખલિલી (Whimbrel) કે જેમનું પ્રજનન ભારતમાં શંકાસ્પદ છે પણ સાબિત થયું નથી, તેઓ રણના કોઈ ટાપુ પર પ્રજનન કરતાં હોઈ શકે. આ રણ એવો વિસ્તાર છે કે તેનું બારીકાઈથી દરેક ઋતુમાં અવલોકન કરવામાં આવે તો ઘણું આશ્ચર્યજનક જોવા મળી આવે તેનો મને વિશ્વાસ છે.

સાક્ષિમ અલી

જે. બી. એન. એચ. એસ. વોલ્યુ. ૪૫(૧૯૪૫) પાના નં. ૪૨૬-૭

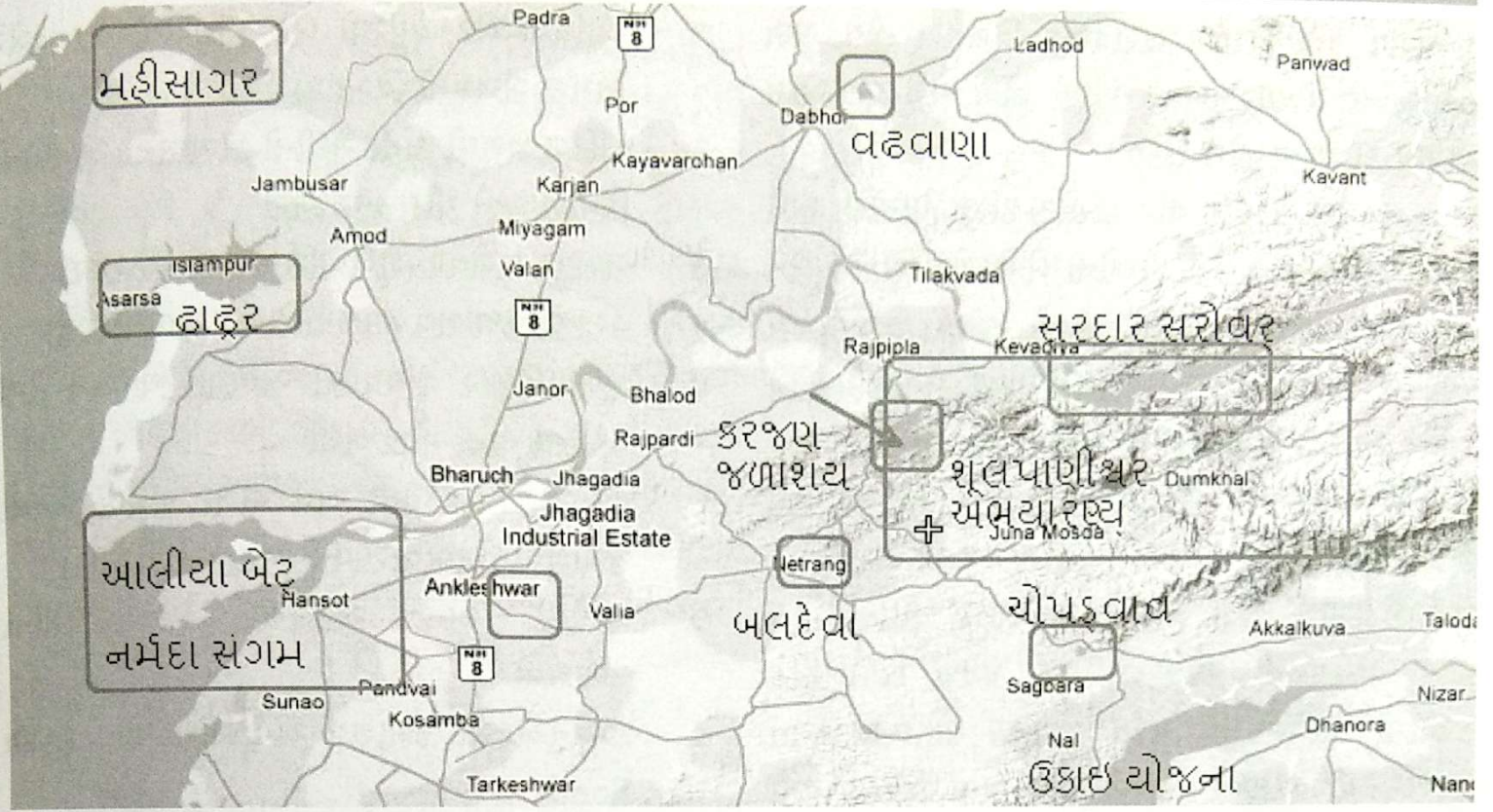

ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ ભરૂચ-નર્મદા જિલ્લાઓનું સ્થાન મધ્ય ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાતને જોડતું છે. જિલ્લાની મધ્યમાંથી ગુજરાતની સૌથી મોટી અને વિપુલ માત્રામાં જળરાશિ ધરાવતી નર્મદા નદી પસાર થાય છે. ભરૂચ-નર્મદા જિલ્લાનો વિસ્તાર પૂર્વ-પશ્ચિમ વિસ્તરેલો છે. જે પશ્ચિમભાગ ખંભાતના અખાત સાથે જોડાયેલો સપાટ મેદાની પ્રદેશ છે, તેનું ભરૂચ જિલ્લા તરીકે વિભાજન થયેલું છે, જ્યારે પૂર્વનો પહાડી વિસ્તાર સાતપૂડા અને વિંધ્યની ટેકરીઓમાં સમાયેલો મુખ્યત્વે વનવિસ્તાર છે, જેને નર્મદા જિલ્લા તરીકે ભરૂચમાંથી વિભાજિત કરાયેલ છે.

પશ્ચિમનો ભાગ ખંભાતના અખાતનો ખૂબ જ ઊંચી ભરતી-ઓટ વાળો વિસ્તાર હોવાને કારણે આખો કિનારો કીચડવાળો અને ચેર (mangrove)ના જંગલોવાળો હતો પણ પૂરતા સંરક્ષણના અભાવે અને મીઠા ઉદ્યોગના વિકાસને કારણે તે નાશ પામેલ છે. ૧૦૦ કિ.મી.થી વધુ લંબાઈનો આ કિનારો ઘણીબધી છીછરી ખાડીઓ, નાના-મોટા બેટ ધરાવે છે. જે કેટલાંક વર્ષો પહેલા ચેર (અહીં સ્થાનિક ભાષામાં તવ્વર કહે છે)થી આચ્છાદિત હતો. ઉપરાંત ખારપાટના મોટા વિસ્તાર પર ગાંડાબાવળનાં જંગલો ફેલાયેલાં છે, જેમાં જંગલી ભૂંડ, નીલગાય અને જરખ જેવાં પ્રાણીઓની સંખ્યા નોંધપાત્ર છે. કિનારા પર મહી, ઢાઢર, નર્મદા અને કીમ જેવી નદીઓના મુખપ્રદેશના છીછરા અને કીચડિયા વિસ્તારો પણ આવેલ છે. નર્મદાના મુખપ્રદેશના આલિયા બેટ, દશાન બેટ, ભૂરિયો બેટ, પીલુડિયો બેટ વગેરે નિર્જન અને વિશાળ પ્રદેશો પક્ષીઓ માટે આદર્શ આશ્રયસ્થાન બની શકે તેમ છે. પણ છેલ્લા ત્રણ દશકાઓથી મોટા પાયે ચાલી રહેલ ઓ.એન.જી.સી.ની ખનિજતેલ-શોધન પ્રવૃત્તિ અને તે ઉપરાંત કાંઠાવિસ્તારમાં વિકાસ પામેલાં અતિવિશાળ

ઔદ્યોગિક કારખાનાં, ખાનગી બંદરો તથા વહાણનાં વિશાળ ગોદામોને કારણે નિર્જન કહી શકાય તેવો આ વિસ્તાર છેલ્લાં દસ વર્ષોમાં ખૂબ જ ચડલપડલવાળો અને પ્રદૂષિત બનતા આ વિસ્તારની પરિસરીય પ્રણાલિ (ecosystem)માં ઘણો બદલાવ આવ્યો છે. મુખપ્રદેશનાં પાણીમાં રહેલી જીવસૃષ્ટિ અને પક્ષીઓની સંખ્યામાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થયો છે, એમ સ્થાનિક માછીમારભાઈઓ સાથેની વાતચીત પરથી જાણવા મળે છે. બેટ પર આવેલાં પીલુડી (Salvadora)તથા ચેરનાં જંગલોનો સફાયો થયેલો જોવા મળે છે. આ માટે વધુ પડતું પશુચરાણ (cattle grazing) અને ગાંડો બાવળ (Prosopis juliflora) કારણભૂત ગણી શકાય.

પૂર્વનો વનવિસ્તાર સાતપૂડાની ૩૦૦થી ૮૦૦ મીટર ઊંચાઈ ધરાવતી ટેકરીઓથી ઘેરાયેલો છે. તેનો ૬૦૭ ચો.કિ.મી. વિસ્તાર ૧૯૮૨થી શૂળપાણિશ્વર વન્યપ્રાણી અભયારણ્ય તરીકે આરક્ષિત જાહેર કરાયેલો છે. અભયારણ્યના કેટલાક ભાગો ગુજરાતના સૌથી ગાઢ જંગલોમાં ગણના પામે છે. મુખ્યત્વે આદીવાસી વસ્તી ધરાવતો આ વિસ્તાર ગુજરાતની ત્રણ સૌથી મોટી સિંચાઈ યોજનાઓ સરદાર સરોવર, ઉકાઈ અને કરજણ જળાશયનો સ્ત્રાવ વિસ્તાર (catchment area) છે, અને તેના અતિવિશાળ જળાશયોથી ઘેરાયેલો પ્રદેશ છે. આ ઉપરાંત, અહીં ઘણાબધા નાના સિંચાઈ બંધો જેવા કે પીગુટ, બલદેવા, ચોપડવાવ અને અન્યના વિપુલ જળરાશિ ધરાવતાં સરોવરો આવેલાં છે. વનવિભાગની યાદી મુજબ અહીં પક્ષીઓની ૧૯૮થી વધુ જાતિઓ નોંધાયેલી છે. અભયારણ્યનો આ વિસ્તાર દક્ષિણે સહ્યાદ્રિ-પશ્ચિમ ઘાટ, પૂર્વમાં મધ્યપ્રદેશ / છત્તીસગઢનાં જંગલો અને ઉત્તરે પંચમહાલ અને અરવલ્લીનાં જંગલોને જોડતો પક્ષી- પ્રવાસમાર્ગ હોવાથી અહીંની પક્ષીસૃષ્ટિ વૈવિધ્યસભર છે.

નર્મદા, ઉકાઈ અને કરજણ જેવી વિશાળ સિંચાઈ યોજનાઓને કારણે ભરૂચ જિલ્લાનો ઘણો વિસ્તાર બારમાસી સિંચાઈ હેઠળ આવતા, જિલ્લામાંથી વહેતી નાની મોટી ખાડીઓ અને નદીઓ લગભગ બારેમાસ પાણી ધરાવતી થઈ છે. કેટલાંક ગામતળાવો પણ લગભગ બારેમાસ પાણી ધરાવતાં બન્યાં છે. આમ જળસ્ત્રોતોની દૃષ્ટિએ (દ. ગુજરાતને બાદ કરતા) ગુજરાતના અન્ય વિસ્તારો કરતા આ વિસ્તાર વધુ સમૃદ્ધ છે એમ કહી શકાય. જિલ્લાનો પશ્ચિમ વિસ્તાર જે લગભગ નપાણિયો હતો તે કેટલાક બારમાસી પાણીના સ્રોત ધરાવતો બનતા આ વિસ્તારની પક્ષીસૃષ્ટિમાં પણ ધીરે ધીરે વધારો થતો હોય તેમ જણાઈ રહ્યું છે. જો કે, આ મારું અંગત પ્રાથમિક નિરીક્ષણ કહી શકાય. આ બાબતે વર્તમાનમાં કે ભૂતકાળમાં કોઈ વૈજ્ઞાનિક તપાસ કે સંશોધનના ઠોસ પુરાવા પ્રાપ્ત નથી.

આ ઉપરાંત ઉદ્યોગોને પાણી પૂરું પાડવા ઊભાં કરાયેલાં કેટલાંક કૃત્રિમ જળાશયો પણ શિયાળુ મુલાકાતી પક્ષીઓનું આશ્રયસ્થાન બની રહ્યાં છે. પાનોલી જીઆઈડીસી તળાવમાં દર વર્ષે ૧૦૦૦થી વધુ

સંખ્યામાં શિયાળુ પક્ષીઓ જોવા મળતાં હોય છે. છેલ્લાં બે-ત્રણ વર્ષથી શ્રી જુગલકિશોર પટેલની નિયમિત મુલાકાતમાં ત્યાં પક્ષીઓની હાજરી હંમેશાં જોવા મળે જ છે. આ ઉપરાંત અંકલેશ્વર જીઆઈડીસી તળાવ, જીએનએફસી જળાશય, જીએનએફસી એશ-પોન્ડ, દહેજ અને વિલાયત જીઆઈડીસી જળાશયો વગેરે કૃત્રિમ જળાશયો પાણીથી ભરપૂર રહેતાં હોવાથી સ્થાનિક અને શિયાળુ યાયાવર પક્ષીઓને આકર્ષિત કરતા હોય છે. જીએનએફસીના હોર્ટીકલ્ચર વિભાગના અધિકારી શ્રી સી.બી. મોરાડિયાના જણાવ્યા અનુસાર છેલ્લાં બે-ત્રણ વર્ષોથી જીએનએફસી એશ-પોન્ડ ખાતે પણ ભગવી સુરખાબ, ગયણા અને ડૂબકી જેવાં પક્ષીઓની નિયમિત હાજરી જોવા મળે છે.

જિલ્લામાં પક્ષીઓના આશ્રય માટે આદર્શ સ્થાનો અને પક્ષીવૈવિધ્ય હોવા છતાં પણ અહીં પક્ષીઓની સંખ્યા ગુજરાતના અન્ય વિસ્તારોની સરખામણીમાં ખૂબ જ નિરાશાજનક છે. આલિયાબેટ જેવો ભરતીઓટને કારણે હંમેશાં કીચડિયો રહેતો છીછરા પાણી ધરાવતો વિશાળ અને નિર્જન સમુદ્રકિનારો હોય કે કરજણ

જળાશય જેવા વિશાળ સરોવરના વિસ્તારો હોય, પણ પક્ષીઓની સંખ્યા ખૂબ જ પાંખી જોવા મળે છે. આમ હોવાનું કારણ શું હોઈ શકે?

અગાઉ કેટલીય વાર હાંસોટ, દહેજ, પાનોલી અને અંકલેશ્વરના વિસ્તારો પક્ષીઓના બેરોકટોક શિકાર અને ખુલ્લેઆમ વેચાણ માટે બદનામ કે કુખ્યાત થઈ ચૂક્યા છે. ખૂબ જ ઊંડાપોહ અને જાગૃત નાગરિકોના પ્રયત્નોને કારણે સ્થાનિક વહીવટીતંત્ર સજાગ થતા જાહેર વેચાણ બંધ થયેલ છે, પણ શિકાર સંપૂર્ણ બંધ થયો છે, તેમ કહી શકાય તેવું નથી. પાનોલી અને અંકલેશ્વર જીઆઈડીસી તળાવો ખાતે જીઆઈડીસી વહીવટી તંત્ર દ્વારા વૉચમેનની વ્યવસ્થા કરી પ્રવેશ પ્રતિબંધિત કરવામાં આવેલો છે. પરંતુ સ્થાનિક લોકોમાં અંગત પૂછપરછથી પાછલા બારણે હજી પણ શિકાર થતો હોવાની શક્યતાઓ નકારી શકાય તેમ નથી. જિલ્લાનો મોટો ભાગ અતિ પછાત હોવાના કારણે સ્થાનિક લોકોમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ પણ નીચું છે, તેમજ પર્યાવરણ અંગેની સજાગતાનો અભાવ જોવા મળે છે. ઉપરાંત, ઓએનજીસીની ખનીજતેલશોધન પ્રવૃત્તિથી ધમધમતો આ વિસ્તાર વધુ ઔદ્યોગિક ગીચતા ધરાવતો હોવાથી ખૂબ જ પ્રદૂષિત કહી શકાય તેવો છે. આને કારણે પશ્ચિમ વિસ્તારના જળસ્ત્રોતો, તેમાં પણ ખાસ કરીને નર્મદા-સંગમનો વિસ્તાર પ્રદૂષણના ભારે દબાણ હેઠળ છે. આ બધાં કારણો જોતાં અહીંના વિસ્તારો પક્ષીઓ માટે ગુજરાતના અન્ય વિસ્તારો કરતા ઓછા સલામત છે તેમ કહી શકાય.

હાલમાં સ્થાનિક અને પ્રવાસી પક્ષીઓના આશ્રયસ્થાન ધરાવતા વિવિધ જળવિસ્તારો નીચે મુજબ છે.

૧. આલિયા બેટ, ભૂરિયો બેટ, પીલુડિયો બેટ વગેરે (નર્મદા સંગમનો વિસ્તાર)
  ૨. કાંટિયાજાળથી કાવી સુધીનો ખંભાતના અખાતનો કિનારો અને મીઠાનાં અગરો
  ૩. સરદાર સરોવર (શૂળપાણિશ્વર અભયારણ્ય)
  ૪. કરજણ જળાશય (શૂળપાણિશ્વર અભયારણ્ય)
  ૫. શૂળપાણિશ્વર વન્યપ્રાણી અભયારણ્ય અને તેમાં આવેલા નાનાં-મોટા બંધો
  ૬. બલદેવા, ચોપડવાવ અને પીગુટ બંધથી બનેલાં જળાશયો (અભયારણ્યની બહારનો વિસ્તાર)
  ૭. પાનોલી અને અંકલેશ્વર જીઆઈડીસીનાં જળાશયો
  ૮. જીએનએફસી જળાશય અને એશ પોન્ડ (Ash Pond)
  ૯. હાંસોટ-અંકલેશ્વર તાલુકાના બારમાસી પીયત વિસ્તારમાં આવેલી ખાડીઓ, નીચાણવાળા વિસ્તારો, ડાંગરની ક્યારીઓનો વિસ્તાર અને તળાવો
  ૧૦. નર્મદા, મહીસાગર, ઢાઢર અને કીમ જેવી નદીઓ અને ખાડીઓના કિનારાનો વિસ્તાર
- * શૂળપાણિશ્વર - શૂળ (ત્રિશૂળ) + પાણિ (હાથ) હાથમાં ત્રિશૂળધારી શંકર. ભગવાન શંકરનું અતિપ્રસિદ્ધ મંદિર જે શૂળપાણિશ્વર (અપભ્રંશ - સૂરપાણેશ્વર) તરીકે ઓળખાતું હતું, જે સરદાર સરોવરમાં ડૂબાણ પામેલ છે. તેના નામ પરથી શૂળપાણિશ્વર અભયારણ્ય નામ આપેલ છે.

નીતિન ભટ્ટ
અમલેશ્વર, તા.જિ. ભરૂચ

Publisher, Printer and Editor : Dr. Bakul Trivedi, 19/414, Satyagrah Chhavni, Satellite Road, Ahmeabad-380015. Owner : 'Vihang Research Foundation', Ahmedabad. Printed at : Bhagwati Offset, Bansidhar Esate, Bardolpura, Ahmedabad-380001. Laser Typesetting : Sharda Mudranalay, 201 Panchwati 1st Lane, Ambawadi, Ahmedabad-380015.

સફેદગાલ વાબગલી ની ઓળખ

સફેદગાલ વાબગલી (White-cheeked Tern) એ ઈજિપ્ત, અરેબિયા, પર્સિયન ખાડીથી ભારત સુધી અને આફ્રિકાના પૂર્વ દરિયાકાંઠા પાસે જોવા મળે છે. આ બધામાંથી કેટલાક વિસ્તારોમાં, જેમકે ઉત્તરી કેન્યાના કિઉંગા ટાપુની દક્ષિણે તેમની છૂટીછવાઈ માળાવસાહતો પણ થાય છે. તેમની ઉત્તરના પ્રદેશોમાં રહેતી વસતિ મુખ્યત્વે યાયાવર છે અને શિયાળામાં દક્ષિણના પ્રદેશો તરફ મુલાકાતે જાય છે. તેમનાં મોટાં ટોળાં ઓમાનમાં નિયમિત વટેમાર્ગુ છે.

તેનો દેખાવ લડાખી વાબગલી (Common Tern) અને આર્કટિક વાબગલી (Arctic Tern)ને મળતો આવે છે. પ્રજનન પોશાકમાં તે કાશ્મિરી વાબગલી (Whiskered Tern) જેવી જણાય છે. તેની હડપચીથી મોંફાડ થઈને ડોકની પાછળના ભાગ સુધી લંબાતો સ્પષ્ટ સફેદ રંગ, તેના રાખોડી શરીરથી અલગ તરી આવે છે. કાશ્મિરી વાબગલી કરતા તેની પૂંછ લાંબી અને વધારે ખાંચાવાળી તથા પાંખો વધુ લાંબી છે. આવાસ ફક્ત સામુદ્રિક વિસ્તારો છે. હિરુન્દો (Hirundo) જૂથમાં સફેદગાલ વાબગલી એ સૌથી ઘેરા અને એકસરખા રંગનું પક્ષી છે. તેનું ઢીઢું, પૂંછનો ઉપરનો ભાગ અને પૂંછનો રંગ તેના ઉપરના શરીરના રાખોડી રંગ સાથે ભળી જાય છે. (જ્યારે લડાખી વાબગલી અને આર્કટિક વાબગલીમાં તે આછો રાખોડી અથવા સફેદ હોવાથી અલગ તરી આવે છે. રોઝિયેટ વાબગલી (Roseate Tern)નું શરીર એકસરખું આછું રાખોડી હોય છે.) તેની ચાંચ લડાખી વાબગલી જેવી જ ચમકદાર લાલ અને કાળા છેડાવાળી હોય છે. પગ કેસરી પડતા લાલ હોય છે. દેખાવે તેના પગ લડાખી વાબગલી કરતા ટૂંકા જણાય છે. ઉડાન વખતે તેનું શરીર લડાખી વાબગલી કરતા ભરાવદાર અને પાંખો સાંકડી તેમજ ટૂંકી, પાંખો ફફડાવવાનો દર વધારે અને પૂંછ ટૂંકી જણાય છે. પાંખોનો નીચેનો રંગ એકંદરે રાખોડી અને વચ્ચેથી સફેદ પડતો હોય છે. પાંખોની બહારનાં પીંછાંનો રાખોડી, લડાખી વાબગલી અને આર્કટિક વાબગલીની

વચ્ચેનો હોય છે.

પુખ્ત સફેદગાલ વાબગલીમાં બિનપ્રજનન ઋતુમાં ઉપરનું શરીર, ઢીઢું અને પૂંછ રાખોડી, બગલ અને પાંખોની નીચેનો ભાગ રાખોડી, કપાળ, પેટાળ અને પૂંછની નીચેનો ભાગ સફેદ, માથું અને ડોકની પાછળનો ભાગ કાળો અને ચાંચ કાળી હોય છે. પાંખોની બહારનાં પીંછાંનો ઘેરો રંગ પાંખોની નીચેના ભાગના રાખોડી રંગ સાથે ભળી જાય છે.

અપુખ્ત સફેદગાલ વાબગલીમાં કાંડુ અલગ તરી આવે છે કારણ કે તે પાંખોની અંદરનાં ઘેરા રાખોડી અથવા બદામી રંગનાં પીંછાંનું બનેલું હોય છે અને પાંખોનો બહારનો છેડો સફેદ હોય છે. (કિશોરવયમાં તે ઘેરો હોય છે.) ઉપરનું શરીર ઝાંખું રાખોડી અને ચાંચ તેમજ પગ ઝાંખા લાલ હોય છે. અપુખ્ત પક્ષીનો દેખાવ પ્રથમ બે વર્ષ બાદ પુખ્ત બિનપ્રજનન જેવો થાય છે.

પ્રજનન ઋતુમાં તેનો અવાજ લડાખી વાબગલીને મળતો આવે છે, પણ ઉડાન વખતે વધુ મોટો અને કર્કશ (“કીઈઈ...ર કે...રી...ટ કે કીઈ...લીક”) હોય છે. તેનું ઉચ્ચારણ મુખ્યત્વે બીજા એકસ્વરી શબ્દ પર હોય છે. (લડાખી વાબગલીમાં તે પ્રથમ એકસ્વરી શબ્દ પર હોય છે જ્યારે આર્કટિક વાબગલીમાં ઉચ્ચારેલો બીજો એકસ્વરી શબ્દ લાંબો ખેંચાય છે.)

તેનો ખોરાક મુખ્યત્વે નાની માછલીઓ અને અન્ય નાના સમુદ્રીજીવો છે. તેઓ નાના જૂથમાં બીજી વાબગલીઓ સાથે શિકાર કરે છે. ઘણી વાર ખોરાકની શોધમાં તેઓ શિકારી માછલીઓ કે વહેલનાં ટોળાંની પાછળપાછળ જાય છે. લડાખી કે આર્કટિક વાબગલીની જેમ તે પાણીમાં પૂર્ણ કે અપૂર્ણ ડૂબકી લગાવતી નથી પણ પાણીની સપાટી પરથી ખોરાક શોધે છે. તેઓ મુખ્યત્વે કાંઠા પાસેના છીછરા સમુદ્રમાં રાતવાસો કરે છે.

સ્રોત : પીટર એલ. બ્રિટન

સંકલન : પ્રસાદ ગણપુલે

પરશુરામ પોટરી વર્ક્સ, નજરબાગ સામે, મોરબી

દૂધરાજના દર્શન

તા. ૨૨ માર્ચ, ૨૦૧૧ના રોજ ગિરનારની તળેટીથી બોરદેવી ગયા હતા. ત્યાંથી દર્શન કરી પાછા વળતાં અમે ચાર ભાઈઓએ માર્ગની બાજુમાં કરંજના વૃક્ષ ઉપર બહુજ નજીકથી અને સંતોષકારક રીતે દૂધરાજ જોયો. સફેદ દૂધ જેવી પૂંછડી અને પુખ્ત કદના દૂધરાજનું દર્શન થતાં ઘણો આનંદ આવ્યો. પાણી માટેની કૂંડી બનાવેલ છે તે જગ્યાએ પહેલાં જોવા મળેલો. સેવારા મારતી પૂંછડી સાથે જોવાની મજા છે.

‘વિહંગ’માં આવતી માહિતીપ્રદ વિગતો વાંચવાથી અને જાણવાથી ઘણી માહિતી મળે છે.

એમ. ડી. વૈષ્ણવ

ચન્દ્રાસ્મૃતિ, આશાપુરા સોસાયટી, છાંયા રોડ, પોરબંદર ૩૬૦૫૭૫

ચકલી-બચાવો અભિયાન

અમારી સંસ્થાનાં આચાર્યશ્રી અજિતસિંહ ગોહિલના માર્ગદર્શન મુજબ એન. એસ. એસ. એકમ દ્વારા ધો. ૮, ૯, ૧૧ના વિદ્યાર્થીઓને ‘નવરંગ પ્રકૃતિ મંડળ’ દ્વારા તૈયાર કરેલ ચકલીના માળાનું વિતરણ કરવામાં આવ્યું. શાળામાં પણ દસેક માળા લગાડવામાં આવ્યા. વિદ્યાર્થીઓએ પણ વિદાય થતાં વર્ષના સંભારણા તરીકે ઉત્સાહથી ઘરે ગોઠવી દીધા. હવે તેમાં ચકલાં આવવા લાગ્યાં છે. સંસ્થામાં લાગેલા મોટા માળામાં કાબરે સ્થાન જમાવી દીધું છે. આમ “ચકલી બચાવો અભિયાન” માટે સંસ્થાના માધ્યમથી સ્તુત્ય અને નમ્ર પ્રયાસ કરેલો છે. વિદ્યાર્થીઓને પણ “કયા માળામાં ચકલી બેઠી”, તેમાં રસ પડી રહ્યો છે. તેમની નિરીક્ષણ ક્ષમતા પણ વધી રહી છે.

મનોજભાઈ આર. જોષી

ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળા, મેઘા પીપળિયા, તા. કુકાવાવ, જિ. અમરેલી

વૃક્ષોના ઊગી

નીકળેલા

રોપા

અમદાવાદ શહેરના ગાંધીગ્રામ રેલવે સ્ટેશનથી કાળુપુર રેલવે સ્ટેશન વચ્ચેની રેલવે લાઈન (પાટા)ની બન્ને તરફ, પડતર જમીનમાં પક્ષીઓને પ્રિય એવાં વિવિધ વૃક્ષો જેમકે, ઉમરો, પીપળો, રાયણ, લીમડો, વગેરેના અસંખ્ય નાના રોપા, ખાસ કરીને ચોમાસા દરમિયાન ઊગતા મેં જોયાં છે. કારણ એ હોય કે એક તો નદીની નજીકનો વિસ્તાર, સલામત વિસ્તાર અને આ વિસ્તારમાં આવાં જૂનાં વૃક્ષોની હાજરી. તેનાં ફળો, બીજ વગેરે પક્ષીઓ ખાઈને, કોઈ ઝાડની છાયામાં ફેંકતાં હશે, જે વરસાદ આવતાં ઊગી નીકળતા હશે. ખુરપીની મદદથી આવા નાના રોપા મૂળ સહિત એવી રીતે ઊંચકી લઈએ કે જેથી તેના મૂળને ઓછામાં ઓછી ઈજા થાય. ત્યાર બાદ, પ્લાસ્ટિક કે પોલીથીલીન બેગમાં માટી ભરી રોપી દેવાથી ને પાણી પાવાથી આ રોપા ઊછરી જાય છે.

સેટેલાઈટ અને ઊંચા ફ્લેટવાળી જગ્યાઓમાં પણ સોસાયટીના એકાદ ખૂણાની જગ્યામાં આવા રોપા ખાસ કરીને વરસાદી ઋતુમાં જોવા મળે છે. (ઊગી નિકળેલાં બાળવૃક્ષો જો જગ્યા અનુકૂળ હોય તો ત્યાં જ વાડોલિયા મૂકી સાચવી લેવાય અને ઊછેરી શકાય. –સં.)

આપનું ‘મીશન’ બરાબર ચાલી રહ્યું છે તે જાણી આનંદ થાય છે. છેલ્લો અંક મળી ગયો છે. પક્ષીઓ બચાવવા હશે તો દેશી વૃક્ષો ફક્ત બચાવવા જ નહીં પરંતુ નવાં ઉછેરવા પણ પડશે, જે એક સતત પ્રક્રિયા રહેવી જોઈએ. જે દિવસે આ સ્થાનિક વૃક્ષો નહીં હોય તે દિવસે આ સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ રહેશે કે કેમ તે સવાલ છે.

ખેર! આપને ત્યાં મેં દ્રાક્ષનો નવો રોપેલો છોડ જોયેલો એટલે જ આ માહિતી મોકલું છું. દ્રાક્ષના કૂમળા પાન જોવા ગમે છે. ખૂબ જ સુંદર લાગે છે. દ્રાક્ષનો મંડપ કરવો જરૂરી હોય છે, જે માટે તેને શરૂઆતથી જ ટ્રેનિંગ આપવી પડે છે. બે વર્ષે મંડપ થાય, બાદમાં ફળ માટે દર વર્ષે છાંટણી (Pruning) જરૂરી છે.

મહિપતસિંહ ચુડાસમા
ઘોળકા એ-૩૭ ન્યુ મહાવીરનગર,
કલીકુંડ ઘોળકા ૩૮૭૮૧૦ જિ. અમદાવાદ

પાણીકાંઠાનાં પક્ષીઓને ઉપયોગી વૃક્ષો

શિયાળામાં પાણીકાંઠાનાં યાયાવર પક્ષીઓ ગુજરાતમાં સવિશેષ જોવા મળે છે. સ્થાનિક “પાણીના સંગાથીઓ”ની વિવિધતા પણ અતુલ્ય છે. આથી જ તેમનું સંરક્ષણ પરિસરતંત્રની જાળવણી માટે ખૂબ અગત્યનું છે. તેમનો આવાસ યોગ્ય વૃક્ષોથી આરક્ષાદિત હશે તો પક્ષીઓ ઉપરાંત સંપૂર્ણ જૈવવૈવિધ્ય માટે તે ઉપયોગી થશે.

જળપ્લાવિત વિસ્તારની આસપાસ વનીકરણ માટે ઉપયોગી કેટલાંક વૃક્ષો નીચે મુજબ છે :

- * ડેમ-તળાવ કાંઠે : દેશી બાવળ, ખજૂરી, ખીજડો, વડ, પાર્કિસોનિયા.
- * નદીકાંઠે : ઉંબરો, રાયણ, નગોડ, જાંબુ, ખજૂરી, દેશી બાવળ, બીલી.
- * દરિયાકાંઠે : તાડ, રાવણ તાડ, ચેર.
- * દરિયાકાંઠેથી સહેજ અંદરનો વિસ્તાર : શીમળો, પારસપીપળો, પનરવો, રાયણ, વડ, પિલુડી, જંગલી બદામ.
- * પાણીકાંઠાથી અંદરની બિનફળદ્રુપ પડતર જમીન : ખાખરો (કેસુડો), ઈંગોરિયો, ખીજડો, પિલુડી, દેશી બાવળ, ગોરડ, હરમો, ગૂગળ, રગતરોહિડો, ઘટબોરડી, મોટી બોરડી.
- * ડેમ-તળાવની આસપાસનો ટેકરાળ-પથરાળ વિસ્તાર : સાલેડી (સલાય-ગૂગળ), ખાખરો, ઈંગોરિયો, વિકળો, હરમો, બોરડી, આવળ, ડિંડલિયો થોર.

ઉપરોક્ત વૃક્ષો પક્ષીઓને રાતવાસો કરવામાં (કાંટાળા હોવાથી), માળો બનાવવામાં કે ખોરાક મેળવવામાં મદદરૂપ થાય છે. જમીનનું ધોવાણ અટકાવા જલીય નિવસનતંત્રના સંતુલન માટે પણ લાભકારક થાય છે. ચોમાસાની શરૂઆતમાં બીજ વાવવાથી મોટાભાગનાં વૃક્ષોનું સંવર્ધન આસાનીથી કરી શકાય છે.

હાલમાં પાણીકાંઠે વનીકરણના નામે નિલગિરી સુબાવળ, સરૂ, ગાંડો બાવળ વગેરે અસ્થાનિક (exotic) વૃક્ષોનું જે વાવેતર થઈ રહ્યું છે, તે સ્થાનિક પર્યાવરણ માટે ઘણું જોખમકારક છે. જમીનનું અમ્લ (acidic) થવું, ફળદ્રુપતામાં ઘટાડો, ખારાશ વધવી અને ભૂગર્ભીય જળના સ્તરમાં ઘટાડો જેવાં સંકટો ઊભા કરે છે. સાથેસાથે, તેમનો ફેલાવો દેશી વનસ્પતિને પણ હાનિ પહોંચાડે છે. નૈસર્ગિક વૃક્ષોની પસંદગી કરવામાં આવે તે પ્રકૃતિના હિતમાં છે.

વૃક્ષોની ફેરબદલી

વૃક્ષારોપણની પ્રવૃત્તિ તો ઘણા વર્ષોથી કરીએ છીએ પણ છેલ્લા કેટલાક સમયથી ‘દેશી’ વૃક્ષોનો ‘કન્સેપ્ટ’ ધ્યાનમાં આવ્યો. હવે તો શક્ય હોય એટલી જગ્યાએ દેશી કૂળનાં વૃક્ષોને જ પ્રાધાન્ય આપીએ છીએ. છતાં ક્યારેક બાંધછોડ કરવી પડે ! દેશી વૃક્ષો પર્યાવરણને અનુરૂપ હોવાથી પક્ષીઓ-કીટકો-પ્રાણીઓને બહોળા પ્રમાણમાં આકર્ષી શકે એવું વાંચનથી – અનુભવથી જાણવા મળ્યું. સૌ પ્રથમ ઘરનો બગીચો ધ્યાનમાં આવ્યો. ‘Charity Begins at Home !’ ૨૫ વર્ષ જૂનાં દસેક ‘સીધા આસોપાલવ (Pendulum) હતા. જો કે, આસોપાલવ સાવ બિનઉપયોગી તો નથી જ, પરંતુ પક્ષીઓમાં વૈવિધ્ય જોવા ન મળતું. મુનિયા, હોલા, ખિસકોલી, વાગોળ, બુલબુલ નિયમિત દેખાતાં, પણ મારે તો બહોળા પ્રમાણમાં પક્ષીઓને આકર્ષવા હતા. તેથી એકને છોડી બાકીનાં બધાં કપાવી નાખ્યાં. તેમની જગ્યાએ પંગારો (પનરવો), સરગવો, સવન, કેસુડો, પ્રાગવડ, સિંગાપુરી ચેરી, ગુંદી, જામફળ,

ગરમાળો, અરડૂસી, ફાલસા અને ચંદન વાવ્યાં. એકાદ-બે વર્ષમાં તો ઠીકઠાક મોટાં થઈ ગયાં અને ચેરીમાં તો ફળ પણ આવવા માંડ્યા. વૃક્ષોની પસંદગી એ રીતે કરી કે મોટા ભાગનાં 'શહેરી' પક્ષીઓને દરેક ઋતુમાં ખોરાક મળી રહે. સાથે સાથે પાણી અને કાંગ-બાજરો-જાર પણ નાખું છું જેથી કબૂતર, હોલા, ચકલી અને મુનિયાને પણ ન્યાય મળે.

રાજદિપસિંહ ઝાલા

૩૮-બી, પર્ણકુટી સોસાયટી, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧

લીલા કબૂતર !!

તમે ખરેખર જ અદ્ભુત કામ કરો છો. મારે કેટલા વખતથી લખવું હતું, પણ કામના ભારણ તળે ઠેલાતું જતું હતું.

સૌરાષ્ટ્રના ગામડે મોટા થવાને કારણે કાબર, ચકલાં, દૈયડ, હોલાં, લેલાં, કાગડા, પોપટ, બુલબુલ વગેરે ઘરઆંગણાનાં પંખીની ઓળખ ખરી. ઘરઆંગણે નાખેલ રાતના રોટલા-ભાખરીના ભૂકા માટે કોયલ (માદા), બુલબુલ, કાબર, ચકલાં વચ્ચેનો જંગ રોજ જોવા મળે. પણ આ રોજનાં પક્ષીઓ સિવાયનાં પક્ષીઓને જોવા, નામ સાથે ઓળખવાની દષ્ટિ આપી મિત્ર જવાહરભાઈ પટેલે. હવે ઘરની સામે આવીને બેસતા લીલાછમ કંસારા, પીળક કે બે-ત્રણ રંગની ફૂલસૂંઘણીને અલગ રંગે-નામે ઓળખી કાઢતી થઈ. ત્રણેક મહિના પહેલાં તીથલ - જવાહરભાઈ - ગીતાબહેનને ત્યાં જવાનું થયું. સવારમાં ચાલતી રાજા ઓવારે જઈ રહી હતી. જરાક ઊંચે નજર નાખીને આશ્ચર્ય! આંખ ચોળી બે વાર... લીલા કબૂતર!! બાપજન્મારે ભાળ્યા નો'તા... એક-બે નહીં પણ ૩૦-૩૫નું ટોળું... ભઈ વાહ! કેમેરો તો હતો નહીં. મારું કોણ માનશે કે મેં લીલા કબૂતર જોયાં? જલ્દી જલ્દી ઘરે આવી... મારા ઉત્સાહ, વિસ્મયનો પડઘો પાડ્યા વગર જવાહરભાઈએ એમના કેમેરામાં કેદ આ 'હરિયલ' દેખાડ્યું. એ દિવસ મારા માટે કંઈ અનોખી ભેટ લઈને ઊગેલો... બપોરના બારેક

નીલકંઠ

આગળ જતાં એક પીપરના વૃક્ષની બખોલ ઉપર એક દેશી નીલકંઠ (Indian Roller)ની જોડી બેઠેલી જોઈ. આ બંને પંખીમાં રંગભેદ માલૂમ પડતો ન

ચિત્ર સૌજન્ય : સી.ઈ.ઈ.

હતો. થોડી થોડી વારે તેઓ "ટક" કરીને અવાજ કરતાં હતાં. અને ક્યારેક "કરરર" જેવો અવાજ પણ કરતાં હતાં. તેની છાતીનો રંગ ઈંટ જેવો રાતો, માથું પણ એવા જ રંગનું અને તેમાં આંખી લીટીઓ દૂરબીનથી જોવામાં આવતી હતી. તાલકા પર ભૂરાશ પડતો કથ્થાઈ રંગ હતો. તેમાંથી જ્યારે એક પંખી ઊડ્યું ત્યારે તેની પાંખમાં સંતાઈ રહેલો ઘેરો જાંબુડિયો ભૂરો અને ચળકતો દરિયાઈ લીલો રંગ જોવામાં આવ્યો. તે ઊડીને જ્યારે ભોંય પર આવ્યો ત્યારે તેણે તીડ જેવી કોઈ જીવાત ચાંચમાં લીધી અને પોતાની અસલ જગ્યા પર આવીને બેઠો. આ દેશી નીલકંઠની જોડીએ આ જગ્યાને પોતાની માલિકીની કરી નાખી હતી કારણ કે આવતા મહિનામાં તેનો પ્રજનનનો સમય આવતો હતો. એથી પણ તેના વસવાટમાં તેની કોમનાં બીજા પંખીને તે પેસવા દે નહીં અને ઘૂસી આવે તો દંગલ જામે છે અને નવા આગંતુકને જગ્યા છોડાવે છૂટકો કરે છે.

તેનું સંવનન જોવાનો અવસર પ્રાપ્ત થઈ ગયો. જે ઘણું આકર્ષક હતું. નર પંખી ગગનમાં ઊંચે સુધી ઊડતો જાય અને ત્યાંથી ગુલાંટ મારે. એમ કરતા પાછો એ પીપર પર આવીને બેઠો જ્યાં તેણે પોતાના બદનને લંબાવીને માથું ઊંચું કરી ચાંચને ઉપર રાખી પૂંછડીને થોડી પહોળી કરીને તેના રંગો બતાવ્યા અને સાથે સાથે પોતાનો કર્કશ અવાજ કરવા લાગ્યો અને ચાંચમાં પકડી લાવેલું જીવડું માદાની ચાંચમાં આપ્યું

પ્રદ્યુમ્ન કચનરાય દેસાઈ

સ્ત્રોત : પંખીમેળો ભાગ ૧ પ્રથમ આવૃત્તિ (૧૯૭૫)

વાગે ઘરની પાછળના ઘેઘૂર કદમ અને પેથોડિયા (પેથોડિયાને આપણે ત્યાં મરઘાકલગી પણ કહે છે.) પર પીળક અને રાજાલાલ વારાફરતી આવે, બેસે ને ઊડી જાય. પીળક તો ના પકડાયું કેમેરામાં, પણ નિરાંતે બેઠેલ રાજાલાલ ઝડપાઈ ગયો. છેલ્લાં બે વર્ષોથી પક્ષીઓને નામ સાથે ઓળખવાનો, જોવાનો આનંદ જે ચોપડીમાં ફોટા જોવા સાથે નહીં સરખાવી શકાય. રાજા ઓવારે ચાલવા જતાં પીપળાનું એક બહુ જૂનું ઘટાદાર ઝાડ આવે છે. બીજી સવારે મેં એ પીપળા પર લાલ મોઢાવાળા લીલાં પક્ષીનાં ટોળાં જોયાં. લગભગ ૫૦-૬૦ જેટલાં... આખું ઝાડ ભરેલું... એવું તો રૂપાળું લાગતું હતું કે શબ્દોમાં શે બાંધું? પણ અફસોસ કેમેરો હતો નહીં... ને આવું દશ્ય તો જવાહરભાઈને પણ જોવા નો'તું મળ્યું એટલે ફોટો કેમનો મોકલું?

પક્ષીઓ જોવા કશે જવાની જરૂર નથી... આપણે શહેરોમાં એમને રહેવા નથી દીધા એટલે ગામડે જવું પડે છે. પણ દક્ષિણ ગુજરાતનાં ગામડાંમાં નિરાંતે જોવા મળતા દૂધરાજનો ઠાઠ અને નેરોલેક કે એશિયન પેઈન્ટવાળા છક્કડ ખાઈ જાય એવા રંગવાળી ફૂલસૂંઘણીઓ જોવા જરાક નજર જોઈએ ને ઝાઝી નિરાંત જોઈએ... છે ખરી આપણી પાસે આ બેઉ ચીજ?

શરીફા વીજળીવાળા
બી-૪૦૨, વૈકુંઠ પાર્ક એપાર્ટ., બૈજનવાલા કોમ્પ્લેક્ષ,
કાંઠવે રોડ, સુરત-૩૯૫૦૦૮

મોરની વસ્તીને વધુ સુરક્ષિત કરીએ

અમદાવાદ શહેરમાં નાના મોટા બાગબગીચા ઉપરાંત સંસ્થાઓ, મંદિરો, અમુક સોસાયટીઓ, 'ફાર્મહાઉસ' વગેરેમાં ઘણાં બધાં વૃક્ષો આવેલાં હોવાથી બીજાં પક્ષીઓની સાથે મોર પણ વસવાટ કરતા હોય છે.

છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી આપણી આજુબાજુમાં વસતાં પક્ષીઓનાં ખોરાક, પાણી અને વસવાટ માટે જાગૃતિ આવી છે, કારણ કે તેમનું અસ્તિત્વ જોખમમાં છે, તેવું લોકોને પ્રતીત થવા માંડ્યું છે. માણસે જાતે 'કોર્કિટ' જંગલો ઊભાં કરી તેમનાં આવાસો ઝૂંટવી લીધાં છે.

પક્ષીઓનાં રહેણાંક માટે પક્ષીઘર બનાવી વિતરણ કરવામાં આવે છે, જેને યોગ્ય જગ્યાએ ઝાડ અથવા ઘરની બહાર ટાંગવામાં આવે છે.

આવી જ રીતે શહેર અને તેની આજુબાજુના વિસ્તારમાં જે જે જગ્યાએ મોરની વસતિ આવેલી છે ત્યાં વૃક્ષો પણ આવેલાં હોય છે. મોર સામાન્ય રીતે ઊંચા ઝાડ પર વસવાટ કરનાર પક્ષી છે. હવે પહેલાંના સમયની જેમ ઊંચાં વૃક્ષો રહ્યાં નથી, તેનો નાશ કરવામાં આવેલ છે. સમયની સાથે મોરને પણ ટકી રહેવાની જરૂરિયાત ઊભી થયેલી છે. એ પણ સુરક્ષિત જગ્યા પસંદ કરે છે.

જો બે ઝાડ વચ્ચે લાંબો 'પાઈપ' વાંસ બાંધી દઈએ તો રાતના સમયે મોર બેસી શકે. બે લાંબા પાઈપ જમીન ઉપર ખોડી બંનેને જોડી છાજલી જેવું બનાવી છાજલીની નીચે મોર સમાઈ શકે અને બેસી શકે તેવો બીજો પાઈપ અથવા વાંસ બેસાડવામાં આવે તો તેની સલામતી વધી જાય.

ભાનુભાઈ એચ. ડોડિયા
નવનિધી એવન્યુ A/૧૮ સુભાષ ચોક,
એ-વન સ્કૂલની બાજુમાં, મેમનગર, અમદાવાદ-૫૨

'ડેઝર્ટ ટ્રેક'

ઘણા સમય પછી પક્ષીનોંધ મોકલું છું. મારા પુત્ર સિદ્ધાર્થસિંહની ૧૦મા ધોરણની બોર્ડની તૈયારી હોવાથી તેની સાથે અમારી પણ કસરત ચાલતી હતી! એને પણ ખૂબ શોખ છે એટલે રવિવારે હું જવાનું ટાળતો કારણ એને પણ ઇચ્છા થઈ જાય. આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસંવાદ વખતે મળી આનંદ થયો. શ્રી લાલસિંહજી બાપુ સાથે એક્સપ્રેસ હોટલમાં સારી વાર સુધી મુલાકાત થઈ. શ્રી ખાયરબાપુ સાથે પણ રહેવાનું થયું. મજા આવી. તા. ૧લી એપ્રિલ આસપાસ મેઈલથી આપને રાખોડી કારચિયાની જોડી તથા નીલશિરની જોડીના ફોટા મોકલાવીશ. એપ્રિલની મધ્યમાં મધ્યપ્રદેશના 'કાન્હા નેશનલ પાર્ક'ની મુલાકાતે જવાનો છું.

ડિસેમ્બરના અંતમાં જેસલમેરના 'ડેઝર્ટ ટ્રેક'માં ગયેલો. રણના ટ્રેકિંગની અનેરી મજા સાથે રાત્રિની થીજ

જવાય તેવી ઠંડીનો સુખદ અનુભવ લીધો. ત્યાં 'સુદાસરી ડેઝર્ટ નેશનલ પાર્ક'ની આજુબાજુ સફેદપીઠ ગીધ, તથા ખેરાને ૧૧ વર્ષ પછી જોઈ આનંદ થયો. દર ૫૦ મીટરે એકાદ મોટો કાબરો પિદ્ધો અચૂક નજરે ચઢે. છેક જોધપુર વિસ્તારથી જેસલમેરના રણ સુધી આ પિદ્ધો સામાન્ય છે. સુદાસરીમાં બાવળ બોરડી પર ૩૦૦ના ટોળામાં ચકલીઓનાં ટોળાં નજરે ચઢ્યાં. સમના વિસ્તારમાં વગડાઉ બટાવડા ખૂબ નજીકથી માણવા મળ્યા. મારા ૪૯ના ગ્રુપમાં ૫૦ મીટર આગળ ચાલતો હતો. જેથી પક્ષીઓને માણી શકું. ત્રણ માળના રેતીના ઢુઆ (Sand Dunes), બરના પાસે જોઈ આનંદ થઈ ગયો. It was a wonderful experience of desert habitat & ૨૦ km's Camel Safari !

જયપાલસિંહ જાડેજા

શ્રી અંબાભુવન, ૮, પટેલ કોલોની, જામનગર-૩૬૧૦૦૮

મને પક્ષીનિરીક્ષણમાં રસ

પડવા લાગ્યો છે

“વિહંગ”ના વાચન પછી મને પણ પક્ષીનિરીક્ષણમાં રસ પડવા લાગ્યો છે. મારા નિવાસની આજુબાજુનાં ખેતરોમાં સાંજે લટાર મારવા નીકળું ત્યારે મારું ધ્યાન પક્ષીઓ અને એમની વર્તણૂક ઉપર જ હોય છે.

મારા ઘરના બગીચામાં બે પાણીનાં કૂંડાં મૂક્યાં છે. મારા ઘરની પાછળ જ નાનું સરખું તળાવ છે.

મારા બગીચામાં હોલા, ચોટીલી કાબર, લલેડાં કૂકડિયો કુંભાર વગેરેનો કાયમ વાસ રહે છે.

અમે રોજ સવારે ભાખરીનો ઝીણો ભૂકો બનાવીને પક્ષીઓના ચણ તરીકે નાખીએ એટલે પચીસેક જેટલાં બુલબુલ, અઢારેક જેટલાં લલેડાં, ચકલી, દેવચકલી અને વૈયાંનું આખું ટોળું અડધા કલાકમાં તો ભાખરીનો એક કણ પણ રહેવા દેતાં નથી. જો સવારના સાત વાગ્યા પહેલાં અમે ચણ ન નાખીએ તો બુલબુલ એના મધુર અવાજમાં ફરિયાદ કરવા આવી જાય. બે દિવસ પહેલાં અમારા તોરણાઈ માતા રોડ, બોરસદ

ઉપર મેં એક કૌતુક જોયું. સફેદછાતી સંતાકૂકડી, કુકડિયા કુંભારને ચાંચ મારી દૂર ભગાડતી હતી. હું થોડી વાર ત્યાં ઊભો રહ્યો અને નિરીક્ષણ કર્યું. પાણીના કાંસની અડોઅડ આવેલ ખેતરની વાડે એનો માળો હતો.

શ્રાદ્ધ પક્ષમાં દસપંદર કાગડા આવતા હતા. હવે દેખાતા નથી. લક્કડખોદ, કલકલિયો, ટિટોડી વગેરે તો અમારાં કાયમનાં સાથી છે.

મારા ઘરમાં દાણા છડવાના સૂપડા પાછળ ચકલીએ માળો કર્યો હતો. બચ્યાં આવ્યા પછી વીસ કે પચીસ દિવસ સુધી ચકલા-ચકલીએ એમનું પોષણ કર્યું. બચ્યાંને પાંખો આવી એટલે ચકલીએ જ એમને માળામાંથી નીચે ઉતાર્યા. ત્રણે બચ્યાં ઊડીને અલોપ થઈ ગયાં. ત્યાર બાદ સૂપડામાંથી માળો કાઢી નાખી ફરી પાછું એ સૂપડું યથાયોગ્ય સ્થાને મૂક્યું. હવે એમાં બીજા ચકલા-ચકલીએ પોતાનો માળો બનાવ્યો છે.

બાસીલ મેકવાન 'શૈલ',

૮ અક્ષતનગર, પામોલ રોડ, બોરસદ-૩૮૮૫૪૦

‘વિહંગ’નો નવો લેખાશ

નવસારીથી યાદ કરનાર સુભાષ.

‘વિહંગ’ હવે નવા નવા લેખાશમાં બહાર પડતું જાય છે તે જાણીને આનંદ થયો.

હવે જે ફોટા આવે છે, એ ઘણા સુંદર આવે છે. મુખપૃષ્ઠ પરના કલર ફોટા કાપીને નાના ભૂલકાં માટે હું આલ્બમ બનાવવાનો વિચાર કરું છું, જેથી તે ભૂલકાંઓની સાથે તેના માબાપને પણ પક્ષીઓની દુનિયા વિશે જાણવાનું મળે.

મારું એક નમ્ર સૂચન છે કે ‘વિહંગ’માં પક્ષીઓનો શિકાર થતો રોકવા માટે ઝુંબેશ શરૂ કરવી જોઈએ.

સુભાષચંદ્ર ચુનીલાલ શાહ

દાદા ટ્રક્ટ સ્ટ્રીટ, નવસારી-૩૮૬૪૪૫

‘વિહંગ’ના પક્ષીનિરીક્ષકો પક્ષીઓથી તો સુમાહિતગાર છે જ; અહીં એક નમ્ર પ્રયાસ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ પક્ષી શું છે તે સમજાવવાનો છે. આશા છે કે બધા મિત્રોને તે ગમશે અને પક્ષીને સમજવામાં ઉપયોગી થશે. આ લેખમાળા દ્વારા પક્ષીજીવનનાં વિવિધ પાસાંને સમજાવવાનો પ્રયાસ છે.

પક્ષી એટલે શું ?

સમગ્ર પ્રાણીજગતમાં પક્ષીઓ અને આંચળવાળાં (સસ્તન) પ્રાણીઓનાં જ શરીરનું તાપમાન અમુક ચોક્કસ અંશે (degree) તંદુરસ્ત અવસ્થામાં સ્થિર હોય છે એટલે તે બંનેને ઉષ્ણરૂઢિરતાપી (warmblooded) કહે છે. જેમ આપણી તંદુરસ્ત સ્થિતિમાં શરીરનું તાપમાન ૪૦°C હોય છે, તેમ દરેક પક્ષીજાતિના શરીરનું તાપમાન પણ ચોક્કસ અંશે સ્થિત હોય છે. પક્ષીઓ પણ આપણી જેમ કરોડરજજી ધરાવતાં પ્રાણી છે. પક્ષીઓનું શરીર પીંછાંથી ઢંકાયેલું હોય છે તથા તેમના અગ્રઉપાંગ (જેમ આપણા હાથ) પાંખમાં ફેરવાયેલાં હોય છે.

પક્ષીઓની આગવી ઓળખ :

જે પ્રમાણે સસ્તનોનાં શરીર વાળથી આચ્છાદિત હોય છે, તે જ રીતે પક્ષીઓનાં શરીર પીંછાંથી ઢંકાયેલાં હોય છે. આખી પ્રાણીસૃષ્ટિમાં પીંછાં માત્ર પક્ષીના શરીર પર જ હોય છે, ભલે તે ન પણ ઊડતાં હોય, દા.ત. શાહમૃગ, પેંગ્વીન વગેરે.

શરીરનું તાપમાન :

કોઈ પણ પ્રદેશ કે ઋતુમાં બહારનું ઉષ્ણતામાન ગમે તેટલું હોય પણ પક્ષીના શરીરનું તાપમાન ૩૮થી ૪૩ સેલ્સિયસ – જે-તે પક્ષીજાતિ મુજબ ચોક્કસ જ રહે છે. ઠંડી ઋતુમાં પક્ષીઓ શરીરનાં પીંછાંને ઊંચા કરી તેમની વચ્ચે હવા ભરી લે છે. રાતવાસો કરતી વેળા ઘણી જાતિઓ

એકબીજાને અડકીને બેસે છે અને ગરમાવો જાળવે છે. જે પક્ષીઓનાં બચ્ચાંનાં શરીર સેવન સમયે પીંછાંરહિત હોય તેમનાં પર તેનાં મા-બાપ બેસી તેમનાં શરીરને ગરમ રાખે છે. બચ્ચાંના શરીર પર પીંછાં આવી જાય પછી જ તેઓ શરીરનું તાપમાન જાળવી શકે છે.

હાડપિંજર :

મનુષ્યનું હાડપિંજર બધાએ ક્યાંક તો જોયું જ હશે; લગભગ તે બધાં જ પ્રકારનાં અસ્થિઓ પક્ષીઓમાં પણ હોય છે, પરંતુ તે મોટે ભાગે એકબીજા સાથે જોડાયેલાં અને વજનમાં પ્રમાણમાં ખૂબ હલકા હોય છે. અગ્ર ઉપાંગ પાંખમાં ફેરવાતાં તેનાં અસ્થિઓમાં ફેરફાર દેખાય છે, જ્યારે બે પગે ચાલવા કે કૂદવા માટે કટિ (pelvis) અને પગનાં અસ્થિઓ અનુકૂલિત થયેલાં છે. છાતીના ભાગમાં જોવા મળતું નૌકા આકારનું મોટું અસ્થિ ઊડવા માટેના સ્નાયુઓને સમાવે છે, જે પાંખો હલાવવા માટે સતત ઊર્જા પૂરી પાડે છે.

પક્ષીઓના દાંત ક્યાં ?

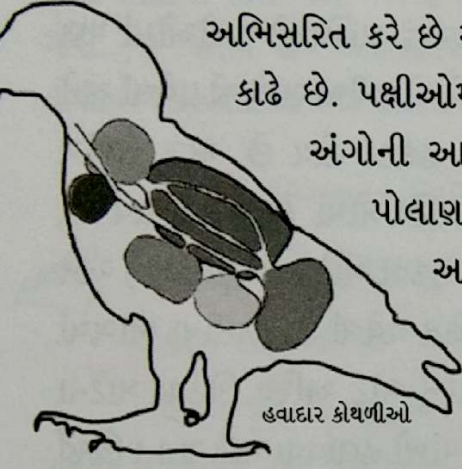
આપણે બધા જ જાણીએ છીએ કે આધુનિક કોઈ પક્ષી દાંત ધરાવતું નથી. ઉદ્ભવિકાસ દરમિયાન શરીરને વજનમાં હલકું બનાવવા માટે જડબાંએ ચાંચનું રૂપ ધારણ કર્યું, તેથી કોઈ પક્ષી ખોરાકને કાપવાના, ચીરવાના કે ચાવવાના દાંત ધરાવતું નથી. ઈંડાંમાંથી બહાર નીકળવા માટેની રચના ‘egg-tooth’ કહેવાય છે જે ખરેખર દાંત નથી અને સેવન થયા બાદ થોડાક દિવસમાં તે ખરી પડે છે. ચાંચમાં રહેલાં જડબાંનાં અસ્થિ પર ‘કેરેટીન’ નામનો પદાર્થ આવરિત થયેલો જોવા મળે છે, જે પક્ષીને ઘણાં કાર્યો કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.

ખોરાક ખાવા ઉપરાંત ચાંચનો ઉપયોગ ખોરાકને પકડવામાં પણ થાય છે, દા.ત. બગલા. ખોરાકનો સંગ્રહ

કરવામાં પણ પેલિકાન (pelican) ચાંચનો જ ઉપયોગ કરે છે. લક્કડખોદ ચાંચ વડે જ લાકડામાં છિદ્ર કરી માળો બનાવે છે. ચાંચ વડે લગભગ બધાં જ પક્ષીઓ શરીરને સાફ કરે છે તથા પીછાંના મૂળમાં તેલ લગાવે છે. માનવ જે કાર્યો હાથ વડે કરે છે તે પૈકીનાં ઘણાં કાર્યો પક્ષીઓ ચાંચ વડે કરે છે. ઢોંક (stork) સંવનન દરમિયાન ચાંચનાં ફાડિયાં અથડાવી અવાજ ઉત્પન્ન કરે છે.

પક્ષીઓની શ્વસનક્રિયા :

આપણી જેમ પક્ષીઓને ફેફસાં હોય છે જે હવામાંથી પ્રાણવાયુ લઈ આખા શરીરમાં લોહી મારફત અભિસરિત કરે છે અને અંગારવાયુ બહાર કાઢે છે. પક્ષીઓમાં હવાદાર કોથળીઓ અંગોની આસપાસ તથા હાડકાના પોલાણમાં ફેલાયેલી હોય છે, જે આંચળવાળાં પ્રાણીઓમાં જોવા મળતી નથી. આ અદ્ભુત અનુકૂલનને કારણે પક્ષીઓ

હવાદાર કોથળીઓ

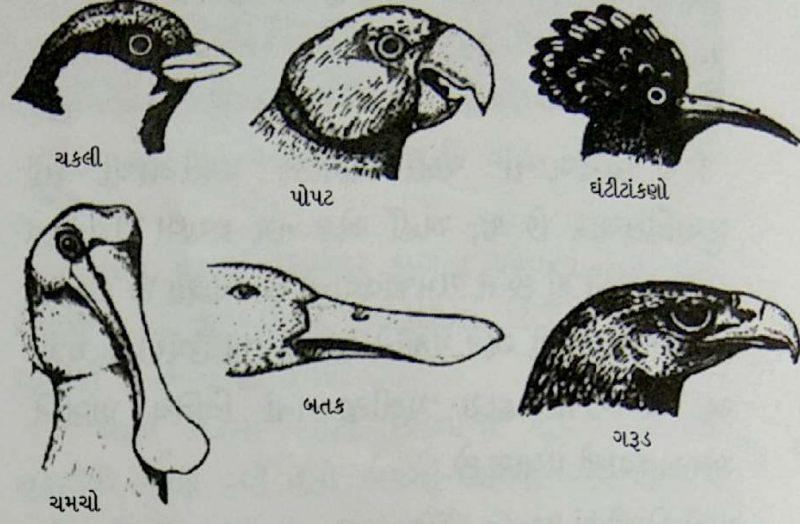
ઉચ્ચ દરમિયાન જરૂરી પ્રાણવાયુને કાર્યક્ષમ રીતે શરીરમાં પહોંચાડે છે અને સતત શ્વસન કરી શકે છે.

હૃદયના ધબકારા :

પક્ષીઓના હૃદયના ધબકારા શરીરના કદ અને પ્રવૃત્તિના પ્રમાણમાં હોય છે. જેમ પક્ષીનું શારીરિક કદ મોટું તેમ હૃદયના ધબકારા ઓછા. દા.ત. શાહમૃગમાં મિનિટમાં ૩૮ ધબકારા થાય જ્યારે મોટા ભાગના ગાયક પક્ષીઓમાં મિનિટના ૨૦૦-૫૦૦ ધબકારા થાય છે. કેટલાક સક્કરખોરા (sunbirds)માં આ સંખ્યા ૧૦૦૦ જેટલી હોય છે! ઠંડા વાતાવરણમાં તાણના હિસાબે હૃદયના ધબકારાની સંખ્યા વધે છે. (માણસમાં આરામની સ્થિતિમાં હૃદય મિનિટમાં ૭૨ વખત ધબકે છે.)

પંખીને પસીનો થાય ? :

ના, તેમને પ્રસ્વેદગ્રંથિઓ હોતી નથી. વધારાની

ગરમી તે હાંફીને ઓછી કરે તથા છાંયામાં બેસે.

ચાંચના આકાર :

ઉત્ક્રાંતિ દરમિયાન ખોરાકના પ્રકારને અનુકૂળ થાય તેવા આકારની જુદી જુદી ચાંચ પક્ષીઓમાં જોવા મળે છે. કાંકણસાર (ibis)ની લાંબી, નીચેની તરફ કમાનાકારે વળેલી મજબૂત ચાંચ જમીન, કાદવ વગેરે ખોતરી તેમાં અંદર રહેતા કીડા, કીટકો, મગફળી વગેરેને ખોલીને ખાય છે. તેની ચાંચના છેડા પર આવેલા સંવેદી કેન્દ્રો મારફતે માટી કે કાદવમાં છુપાયેલા ખોરાકને તે પરખીને પકડે છે. ચમચાની ચાંચ તેના નામ પ્રમાણે છે. તે પાણીમાં હળની જેમ ચાંચ ફેરવીને ખોરાક પકડી શકે છે. કણભક્ષી, મત્સ્યભક્ષી તથા શિકારી પક્ષીઓની ચાંચના આકારથી કોણ અજાણ્યું છે ? જ્યારે જ્યારે તમે પક્ષીદર્શન માટે જાઓ ત્યારે તમને જોવા મળતા પક્ષીની ચાંચનો આકાર, કદ, વિશેષતા તથા ખોરાક વિશે જાણવાનો પ્રયત્ન કરશો તો મજા આવશે.

પક્ષીની ચાંચનો ઘસારો પૂરવા માટે તેના પર આવરિત 'કેરેટીન' સતત વધે છે, પરંતુ ચાંચ જો ઘસાય નહીં તો ચાંચનો આકાર વિકૃત થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી પક્ષી ખોરાક લઈ શકે ત્યાર સુધી જ તે જીવે છે.

પક્ષીઓની જીભ :

પક્ષીઓમાં જીભ હોય છે પરંતુ કેટલાક પક્ષીઓની

જીભમાં સ્વાદની પરખ થતી નથી તેથી જીભ પ્રમાણમાં ટૂંકી હોય છે. દા. ત., પેણ, ઢોંક વગેરે. ડોકામરડી (wryneck)ની જીભ તેની શારીરિક લંબાઈના ૫૦% જેટલી લાંબી હોય છે એટલે કે લગભગ ૮ સે.મી. પોપટની જીભ ખોરાક ગ્રહણ કરવામાં ઉપયોગી હોવાથી મોટી અને માંસલ હોય છે. ફૂલમાંથી રસ ચૂસતા સક્કરખોરા જેવા પક્ષીઓની જીભ લાંબી પાતળી અને નળી જેવી હોય છે. સુરખાબ (flamingo)ની જીભ ચાંચમાં ભરેલ પાણીને બહાર ધકેલે છે અને ખોરાક ગ્રહણમાં મદદરૂપ થાય છે. લક્કડખોદની જીભ ખૂબ લાંબી, કાંટાદાર અને ચીકણી હોવાથી લાકડાના પોલાણમાં છુપાયેલી જીવાતને આસાનીથી ગ્રહણ કરી શકે છે.

પક્ષીઓના પગ :

પક્ષીઓના અગ્રઉપાંગ પાંખમાં ફેરવાઈ જતાં પાંચ ઉપાંગ પગ તરીકે કાર્ય કરે છે. પગ વડે ચાલવાનું, કૂદવાનું, દોડવાનું તથા તરવાનું કાર્ય કરી શકે છે. આ ઉપરાંત અનેક પ્રકારનાં કામ અલગ અલગ જાતિઓમાં પગ દ્વારા થતા જોવા મળે છે. દા. ત. ચકલી કુળનાં પક્ષીઓ (passarines) જ્યારે રાતવાસો કરે ત્યારે તેમના પગની આંગળીઓ જે ડાળ પર બેઠા હોય તેની આસપાસ ભરડો લઈ લે છે અને ઊંઘમાં પણ આંગળીઓ ખૂલી જતી નથી કે પક્ષી પડી જાય! સમડી, ગરુડ, ઘુવડ જેવાં પક્ષીઓ શિકારને ઝડપવામાં તેમની આંગળીઓ અને તીક્ષ્ણ

નહોરનો શિકારને જકડી રાખવામાં ઉપયોગ કરે છે. લક્કડખોદ જેવાં પક્ષીઓના પગના આંગળા ઝડની ઉપર કે નીચે ચઢવા-ઊતરવા માટે અનુકૂલિત છે. કેટલાક પગ વડે જમીનને ખોતરી કે ખોદી પણ શકે છે. મરઘા કૂળનાં પક્ષીઓ પગની અંદરની તરફ એક કે વધુ કાંટા જેવાં ઉપાંગ (spur) આવેલાં હોય છે, જેનાથી તે આપસમાં લડી શકે છે.

આંગળીઓ :

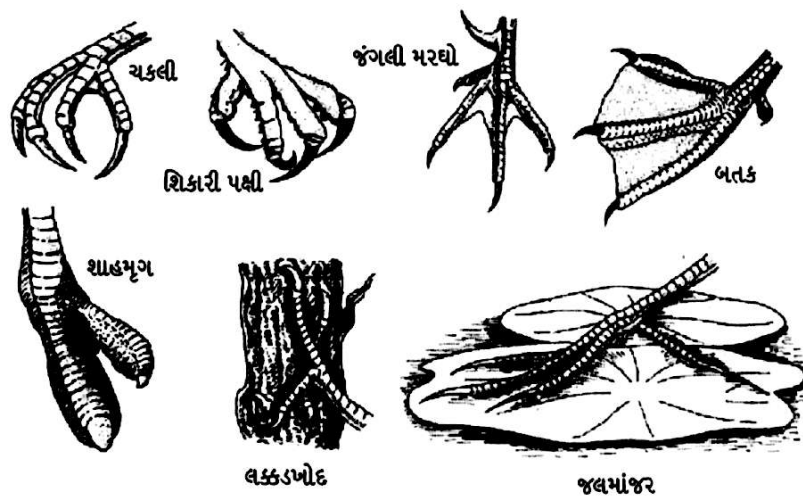
પક્ષીના દરેક પગમાં ચાર આંગળીઓ હોય છે, કેટલાકમાં ત્રણ અને શાહમૃગને ફક્ત બે જ આંગળીઓ હોય છે. અબાબીલની ચારેય આંગળીઓ ઊભી સપાટી પર ચઢવા આગળની તરફ હોય છે, જ્યારે ચકલીને ત્રણ આગળની તરફ અને એક પાછળની તરફ હોવાથી ડાળી પર મજબૂત પકડ લઈ શકે છે. લક્કડખોદ અને પોપટમાં બે આંગળીઓ આગળની તરફ અને બે પાછળની તરફ હોવાથી ઝાડ પર સહેલાઈથી ચઢ-ઊતર કરી શકે છે.

પાણીમાં તરવા માટે ઘણી પક્ષીજાતિઓમાં આંગળીઓ એકબીજા સાથે ચામડીથી જોડાયેલી હોય છે, જે હલેસાં જેવું કામ આપે છે. દા.ત. બતક, હંસ, ધોમડા, પેટ્રેલ્સ વગેરેમાં ચામડી પૂર્ણતઃ જોડાયેલી હોય છે. કેટલીક જાતિઓમાં દા.ત. ડૂબકી (grebes) અને ભગતડા (coot)માં અંશતઃ જોડાયેલી હોય છે. સંતાકૂકડી (crakes) અને જલમાંજર (jacanas)ની આંગળીઓ પ્રમાણમાં ખૂબ જ લાંબી હોઈ તે જલજ વનસ્પતિ પર સહેલાઈથી ચાલી શકે છે. અત્યંત ઠંડા પ્રદેશમાં જીવતાં ptarmiganના પગ પર પણ પીંછાં છવાયેલાં હોવાથી બરફમાં તે સહેલાઈથી ચાલી શકે છે.

પક્ષીઓના ઢીંચણ (knee)નો સાંધો સામાન્યતઃ પાંખની નીચે પીંછાંથી ઢંકાયેલો હોય છે, બહારથી ઢીંચણ જેવો દેખાતો ભાગ તેના ઘૂંટી (ankle)નો સાંધો હોય છે.

(ક્રમશઃ)

અધ્યક્ષ, જીવવિજ્ઞાન વિભાગ, રાજકોટ યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

સફેદ ઈંડાં

પોલાણમાં કે બખોલમાં માળો કરતાં પક્ષીઓનાં ઈંડાં સફેદ હોય છે. એક તો તેમને કોઈ ચિતરામણની જરૂર નથી હોતી કારણ કે તેમનાં ઈંડાં પહેલેથી સંતાયેલાં અને સચવાયેલાં હોય છે. અને બીજું, અંધારામાં સફેદ રંગથી પક્ષી તેને શોધી શકે છે. ભૂલમાં ચગદાઈ ન જાય એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું પડેને!

સ્ત્રોત : લાઈફ ઓફ બર્ડ્સ
લેખક : ડેવિડ એટનબરો

ગોળ ઈંડાં

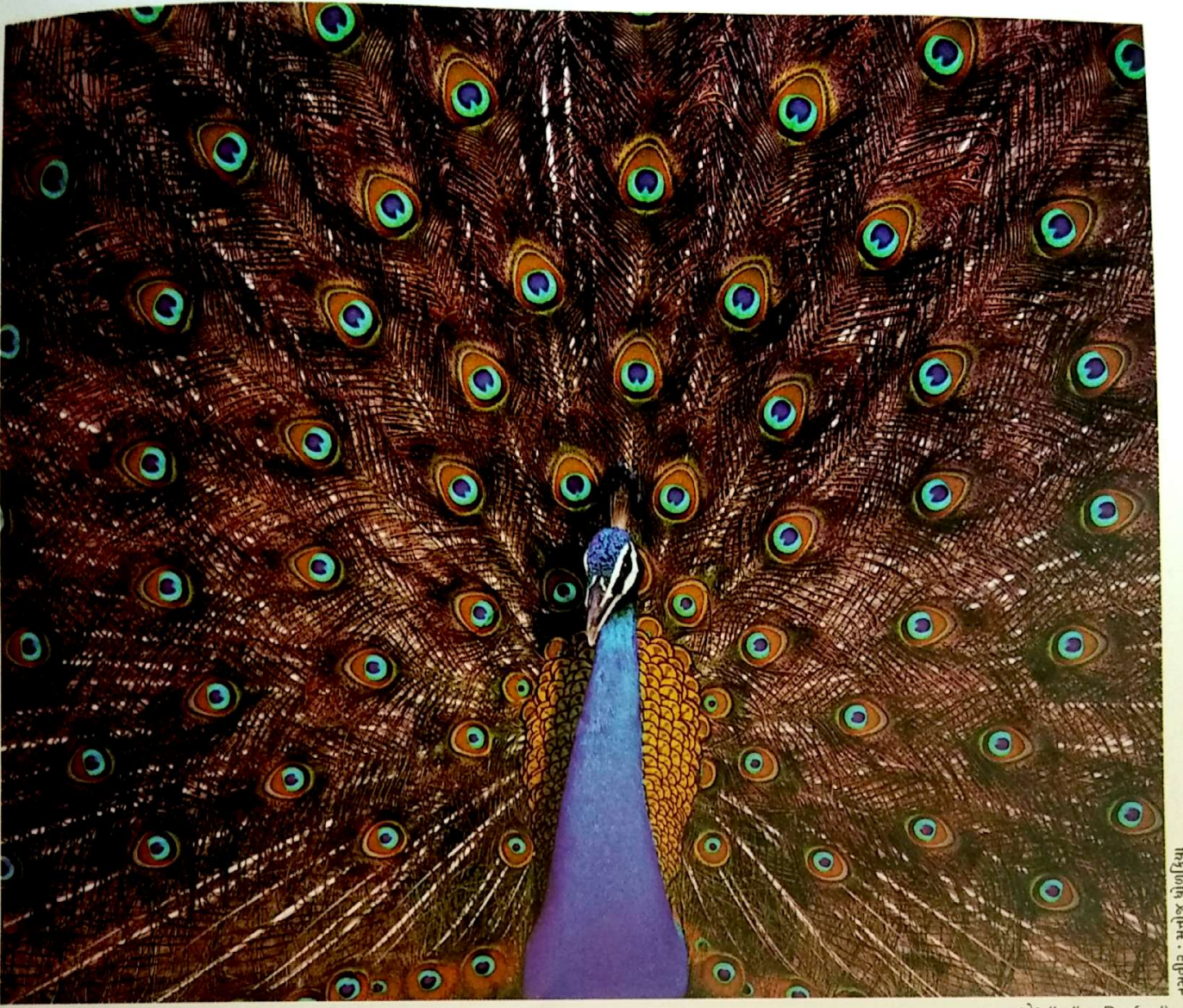
જમીન પર માળો કરતાં બાટણ (plover) જેવાં પક્ષીઓનાં ઈંડાં રગડી ન જાય એટલે લંબગોળ તથા એક બાજુએ અણીવાળાં હોય છે. બખોલમાં માળો કરતાં પક્ષીઓને ઈંડાં રગડી જવાનો ભય નથી હોતો એટલે તેમનાં ઈંડાં ગોળાકાર હોય છે.

ગોળાકાર ઈંડાંનાં કેટલાક ફાયદા છે. બંધારણની રીતે તેઓ વધુ મજબૂત હોય છે. તેઓ ગરમીને વધુ ક્ષમતાથી જાળવી શકે છે અને છેલ્લે, સહેલાઈથી ફેરવી શકાય છે જેથી પરસ્પર ચોંટી જવાનો ભય ન રહે અને ઈંડાંને બધી બાજુથી સરખી હૂંફ આપી શકાય.

સ્ત્રોત : ધ લાઈફ ઓફ બર્ડ્સ
લેખક : ડેવિડ એટનબરો

- * સસ્તન ઉપરાંત સરિસૃપ, ઉભયજીવી તથા મત્સ્ય વર્ગની કેટલીક જાતિઓ પણ બચ્ચાં મૂકે છે, જ્યારે દુનિયાની દરેક પક્ષીજાતિ ઈંડાં મૂકે છે.
- * ઈંડાંના વજન સાથે ઊડવું કેમ? એટલે માદા પક્ષી બને તેટલું જલદી ઈંડાં મૂકી તેનાથી મુક્ત થાય છે.
- * ચૂના જેવા પદાર્થથી બનેલું ઈંડાનું કોચલું બચ્ચુ જાતે બહાર આવી શકે એટલે થોડું નરમ અને પાતળું હોવું જરૂરી છે. તે છિદ્રાળુ પણ હોય છે જેથી હવાની અવરજવર થઈ શકે અને બચ્ચું શ્વાસ લઈ શકે.
- * નાની કાંઠાવાળી ઢોંગીલી (Little Ringed plover) જેવી દરિયાકાંઠે ઈંડાં મૂકતી પક્ષીજાતિઓનાં ઈંડાં ચિતરામણવાળાં હોય છે જેથી પથરાળ જમીન સાથે ભળી જાય તેને સેવતું પક્ષી પણ એવાં રંગ-સંયોજનવાળું હોય છે કે આખું પ્રસૂતિગૃહ ગોપિત (camouflage) થઈ જાય!
- * વા બગલીઓ (terns), પેંગ્વિન કે હુંજ (flamingo) જેવાં પક્ષીઓ સેંકડો કે હજારોની સંખ્યામાં માળા કરી મોટી વસાહતો ઊભી કરે છે. આમ કરવાથી પ્રત્યેકની શિકાર થઈ જવાની શક્યતાઓ નહિવત્ થઈ જાય છે.

તસવીર : મનોજ ધોળકિયા

મોર (Indian Peafowl)

ચોમાસું બરાબર જામશે ત્યાં સુધીમાં તો મોટા ભાગનાં સ્થાનિક પક્ષીઓએ માળાની શરૂઆત કરી દીધી હશે. કદાચ જેમણે વહેલી શરૂઆત કરી હશે તેવાં ઘણાં પક્ષીઓ બચ્ચાંના બીજા આવર્તનમાં પરોવાયેલાં હશે. જમીન પર માળો કરતી તેતર અને મોર જેવી પક્ષીજાતિઓમાં માદા, ઝાડી ઝાંખરા, ઘાસ કે છોડ-પાનવાળા ગીચ વિસ્તારમાં માળો બાંધી શકાય તેવું એકાંત શોધે છે. મોર કળા કરતા કરતા તેનાં સુંદર પીંછાંનું પ્રદર્શન કરતો રહે છે. વરસાદનાં પ્રારંભિક ઝાપટાં બાદ જોતજોતામાં સમગ્ર ધરતી વનસ્પતિથી આચ્છાદિત થઈ જાય છે. જુલાઈથી સપ્ટેમ્બરનો સમયકાળ પ્રવેગિત નવસર્જનનો ગાળો છે.

- લવકુમાર ખાચર

Our new logo reflects our commitment
towards preserving nature's
priceless treasures always.

GUJARAT GAS

Regd. Off. : 2, Shantisadan Society, Nr. Parimal Garden, Ellisbridge, Ahmedabad 380 006. Tel: +91-79-26462980, 26460095. Website : www.gujaratgas.com

VIHANG (Quarterly) July - Sept. 2011
RNI No. GUJGUJ/2007/20874 Dt. 21-8-07
Posted at Ahd. P.S.O. on 5th of Jan., Apr., July, Oct.

SIHL ^{TM}
Smart Investing ...made easy

શાલક (Pied Crested Cuckoo), તસવીર : ડૉ. રાઘવજી બલર

ISO 9001 : 2000 Certified

shah investor's home ltd^{TM}
SERVICE THAT SECURE SMILES

REG OFFICE : "SIHL HOUSE" Opp. Ambawadi Jain Temple,
Nehrunagar Cross Road, Ahmedabad. 380 015.
Ph : +91 79 3002 5325, Fax : +91 79 3002 9029
E-mail: info@sihl.in, Website: www.sihl.in